

HA 3.133

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HÍRLAPTÁRA

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET BÖLCSELET-,
NYELV- ÉS TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI SZAK-
OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

2.köt. 1885.

1-4.füz.

cl., tj.

h:bor.

Fv.

NJ

böl-
tu-
dv.

0-

223 052
HA J. 153

AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI
SZAKOSZTÁLYÁNAK

KIADVÁNYAI.

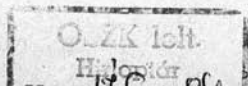
MÁSODIK KÖTET.

KOLOZSVÁRT.

NYOMATOTT STEIN JÁNOS NYOMDÁSNÁL.

1886.

TARTALOM.

	Lap
DR. BRASSAI SÁMUEL.	
Nyelvészeti logika eleven példákban	32.
DR. FINÁLY HENRIK.	
Emlékbeszéd Nagy Péter alelnökre	49.
DR. HEGEDÜS ISTVÁN.	
A tragikum lényege és a görög tragikusok	157.
DR. IMRE SÁNDOR.	
A népdal alkata s képei	83.
Népköltés, népdal. (Gondolattörédek)	267.
DR. LINDNER GUSZTÁV.	
Zárszó az Altenbergerféle codexhez	317.
DR. MIKA SÁNDOR.	
Ranke legújabb műve. (Weltgeschichte. IV. Theil.)	69.
A francia forradalom a legújabb világításban	134.
DR. SZÁSZ BÉLA.	
Kant. Az erkölcs metaphysikájának megalapítása	179.
DR. SZÉCHY KÁROLY.	
Vajda Péter. Erkölcsi beszédei és pöre	1.
DR. TERNER ADOLF.	
Tudomány-egyetemek Ázsiában	119.
SZAKOSZTÁLYI ÉRTESITŐK.	
81, 178, 266, 325 lapokon.	

VAJDA PÉTER ERKÖLCSI BESZÉDEI ÉS PÖRE.

I.

(Vajda szónoki terve. Fichte és Vajda. Mi az „Erkölcsei beszédek“ czélja? Erdélyi János tévedése. Vajda vallása s egyetemes felfogása. Isten igazi vallási könyve. A természet, a szív és ész. Az egy vallás. A vallás és humanismus progressiója. A reformatio okszerű törvénye. Miért nem sikerült a francia forradalom vallás-változtatása? Vajda magyarázata. A történet tanúsága. A formulák szüksége. Az angyalok és ördögök. A csodák elmúltak. A feltámadás. A lélek jövője. A teljes feltámadás ideje. A jövőndő és a jelen élet. A tanító és tanítvány viszonya. Kötelességeink a haza iránt. Vajda felzúdulása a társadalmi egyenlőtlenség miatt, sejtése és jóslása a gyökeres átalakulás koráról.)

Vajda tanári működésének legszebb diadalai „Erkölcsei beszédeikhez“ fűződnek. Nem hiába tartott igen sokat az élő szóra, birtokában is volt annak egész hatalma. Igazi szónoki tehetsége erős meggyőződéssel és erős szenvedélylyel egyesülve, éppen a „beszéd“-ben találta meg a legalkalmasabb alakot, melyben ragyoghatott, meglethetett, hathatott. Minthogy pedig nemes lelkének forró vágya és magasztos czélja volt — hatni és javítani: azért már székfoglalójában reménykedve kijelenti, mikép nem utoljára szól; már ekkor nyilván kiszótt terve volt, hogy az ifjúsághoz erkölcsi beszédekkel inténd, s e beszédekben fogja őket előkészíteni a természeti igazságok és ösmeretek fölfogására, a szabadelvűség követésére; s valószínűleg már ekkor nemcsak a beszéd-tartás eszméje, hanem a beszédek fejlődésének menete is vázlatosan tisztában állott előtte. Legalább ezt sejteti, hogy néhány szónoklatában előre tudatja, mikép a következő beszéd micsoda kérdéseket fog érinteni, deczemberi utolsó beszéde pedig kimerítő prospectus az egész jövő esztendőre.

Igy már működésének megkezdésekor elhatározta, hogy neki a tanszék egyszersmind szószék is leszen; s benne nagyratörő számítással és elragadó hatással beszélt, mint egykor Fichte.

Nem tudjuk, ha vajjon lelke előtt lebegett-e e nagy ember és mélyen gondolkozó bölcsész alakja és példája: de igen valószínűk tartjuk. Egész vallás-erkölesi és bölcselmi gondolkozása, Voltaireből és Rousseauból is merített ugyan, de mégis leginkább majd rája, majd követőjére és kiegészítőjére Schellingre utal. Nem rendszeres tanítványuk, hanem szorgalmas olvasójuk, ki rokonságban áll velök s eredetisége megőrzésével tanulmányozza őket.

Különösen érdekes, hogy Fichte és Vajda közt nem csak e lelki rokonság állapítható meg, — életök külső történetében is a meglepő hasonlóság legott felülrik.

Fichte mint gyermek örömet elbarangol künn a mezőkön, hosszasan elmereng a rája boruló egen, sovárgó elandalodással tekint a ragyogó napra, borongva tér vissza az esti szürkülettel a szegény falusi házba, akár csak Vajda; mint ifjú ösztönszerű érzéssel magasabbra vágyik, küzködő nélkülözéssel halad előre, a választotta pályával szakítva, egy ideig majd magán-nevelősködéssel, majd írói munkássággal tartja fenn magát, aztán a cathedrában talál békés kikötőre; akár csak Vajda; mint tanár az igazi hivatás némes buzgóságával kezd tevékenységébe, nemesak tanítani és nevelni, de javítani és emelni törekszik az ifjúságot, rendes felolvasásain kívül vasárnaponként erkölesi beszédeket tart előtte s ékesszólásának erejével, szeretetének melegségével átalakítja azt vallás-különbőség nélkül, — akár csak Vajda. Ugy hogy mindenki buzog, rajong, lelkesedik érte.

Mintha csak a Vajda élte a Fichtéének volna ismétlődése, annyira hasonmása. S mintha csak Vajdáról szólna, a mit Fischer Kuno Fichtére mond: hogy az ő tanárkodása nem hivatal vala, a melyet végzett, hanem hivatás, a melyet betöltött. A bölcsélet nemesak tanította, de predikálta. Tanári széke előadása alatt szónoki székké változott.¹⁾ Még nyugtalan szellemök, hirtelen föllobbanó hevők, s kiméletlen egyenességök is megegyezett. Világosan feltüntetik Vajda — „Erkölesi beszédei.“

Vajda simán, óvatosan indult, de felbuzduló vére csakhamar elragadta; radikális volt sokkal inkább, semhogy magát hosszabb időre fékezni bírta volna; a „Biblia“ istene helyett mielőbb a „Természet és Ész“ istenéhez folyamodik áldásért, erkölesi tételek helyett valási dogmákat fejteget, merész kezekkel közepökbe markolva s gyökerestül rúzva meg azokat.

De hát miről is szóltak e beszédek?

Mi volt a czéljok?

Vajda szerint az értelmességet gyarapítani, a boldogságot

¹⁾ Gischichte der neuern Philosophie. Von Kuno Fischer. V-tes Band: Fichte und seine Vorgänger. Heidelberg, 1869. 218 I.

és haladást eszközölni;¹⁾ éppen azért kiterjeszkedtek az erkölcs és vallás, az egyéni és társadalmi élet, a nemzet és emberiség legfőbb kérdéseire. S a szónok e kérdések vizsgálatában mindig egyetemes színvonalra emelkedik. Ítéleteinek megalkotására eszményi példákhoz és képekhez alkalmazkodik, melyeket történeti és bölcsesleti tanulmányaiból merített; általános igazságokra és törvényekre támaszkodik, melyeket magános sétái közben a természet egyetemének megnyilatkozásából kiolvasott és rajongó egyéni hite tételeinek körébe emelt. Tudás és hit oly magas öszhangba olvad nála, mely az ő nemzedékében még tehetségesebb és hirnevesebb kortársainál sem található. S ez összeolvadás által nem homályosul el tudása, s világos eszét nem borítja el a babonák és előítéletek köde, sőt inkább hite lesz derüesebb, a maga nemes erkölcsbölcsészeti tisztaságában mutatkozva. Központja — Isten, az őserő, a világ-szellem, a mozgató e nagy mindenségben, ki megfordítja a földet tengelye körül, hogy legyen nappal és legyen éjszaka; ki megmutatja csillagait, hogy elmerüljön az ember az ő nagyságának tengerébe, ki megújítja a holdat, példázva, hogy az emberi öntudat is növekedhetik és fogyhat, de el nem enyészhetik. S ez őserő nagyobb, mint alkotott világa, és fényesebb, mint ezer napja.²⁾ A szónak beléje vetett hitének sugarai is túlragyognak minden borún, minden kételkedésen.

S ez őserő megnyilatkozik az ő remek művében, — a természetben. Ez az ő temploma, mely legnagyobb minden egyházak között. Boltja oly magas, hogy az egekig fölér; oltárán tűz ég, és szószékén tanítás hangzik magától a — bölcsességtől. Milliók zengik benne az isten nagyságát, dicsőségét. Égő gyertyák helyett kiapadhatatlan fényvel öntik el a nap, hold és milliárd csillagok.³⁾ Vajda e főséges templomba jár legörömelebb, csodálattal és lelkesedéssel merül el örökös kijelentéseibe, oly megilletődéssel és buzgósággal csüng rajtok, s oly melegséggel és áradozással zöngi vissza, hogy hite igen sokszor a természet-imádásba olvad föl. Azok a buzgó, zsoltáriás rhapsodiák, melyek a Nap-szakaszainak, a Teremtés bajainak, az Égi művészetnek, az Időszakok és Ima-dalok gyűjteményeinek egyes részeiben meg-megzendülnek, annyi keleties szingazdagsággal és oly vallásos mély érzéssel ünneplik a nagy természetet, miként Kelet igaz természet-imádói. A költő ihlettel emelkedik a ragyogó naphoz, mint a sas, s énekkel üdvözli a fölhasadó reggelen, mint a pacsirta, s gyönyörködve fürdik fejével a ráomló fényben, mint azok. S ki nem járatos összes műveiben, különösen nem Erkölcsi beszédeiben, — az igen sokszor egyszerű természet-

¹⁾ Vajda P. „Erkölcsi beszédei.“ 110. l. A szépművészetek.

²⁾ Dalhon. III. f. 34. l.

³⁾ Vajda P. „Erkölcsi beszédei.“ 116. l. Melyik Isten valódi egyháza?

imádónak veheti. Pedig bár oly bensőséggel borúl is a Természet kebelére, mint a gyermek édes anyja ölére, imádatának tárgya mindig a benne nyilatkozó isten, őserő, világszellem, vagy a mint neveznünk tetszik a végokot; nem maga a világ-egyetem, vagy annak egyik-másik bűvös töredéke. Éppen mint Rousseau, kinek buzgó tanulmányozója és hő tisztelője volt, úgy annyira, hogy történeti vázlatában az „erények barátjának“ nevezte el, — látta az istent minden alkotásában, érezte lételet magában és maga körül mindenütt; benne keresve és találva meg egyedül az okot: hogy az élettelen testek mozgás által működnek, s örök törvények szerint. Magasztalja a természetet, hogy istent magasztalhassa legremekebb művében; és elmélyed benne, hogy elmélyedhessen kijelentése legigazabb könyvében.

Igy kitünő aesthetikusunk, Erdélyi János tévedett, a mikor Vajda keleti elbeszéléseiből indulva ki, a hősök és hősnők ajakáról felbuzduló vallást az író vallásának is tekintette; a mikor megrovásképpen följegyezte, hogy művei bármily édesek is a szeretet és imádás zamatától, még sem szállottak föl a kellő világnézletre, honnan a természet többnek lássék, mint erők játéka, isten többnek, mint hogy a napban elegendőkép fogassék föl; és bizony teljesen fölösleges helyreigazító igazságának megállapítása, mely szerint a természet való, hogy igen szép — tüneménynek; a nap igen illik első égi testnek, de azért nem isten, s a természet nem élv, nem vég-alap, hanem csak kifolyás, eredmény.¹⁾ Mert Vajda istene, a mint az Erkölcsi beszédeiben egész föntségében megjelenik, a mindeneknek alkotója, s nem az alkotás maga; a ki a természetben megnyilatkozik, s nem a természet; a minden népek és vallások istene. S ha Vajda imádatral rajong a természetért, kimagyarázható, különben példája Krisztus, a ki hasonlóképpen a legjobban a természet ölen érezte magát, s legörömeztobb a Jordán folyónál, a Genezáreth tavánál és az olajfák hegyén tanított.²⁾

Vajda hitének alaptétele tehát azonos a keresztyénség alaptételével. Istennek elfogadása az; istennek, kinek megismerésére törekszik minden vallás, kire vall az egész mindenség, kiben, mint ennek végső okában, megnyugszik a bölesészet is, a kutató észszel együtt. Mert hiszen a mint az ész pólyáiból kifejlődik, azonnal belátja, hogy a világ nem teremtette maga-magát, hanem kell lenni valami végetlen erőnek, mely a nagy természetben működött és működik. És belátja, hogy ő maga is az isteni erő kifolyása, magával istennel rokon.³⁾ De ez alaptételen kívül Vajda sokban

1) Erdélyi János kisebb prózái. Sárospatak, 1865. II. k. 53 l.

2) Vajda P. Erkölcsi beszédei. 119. l. Melyik isten valódi egyháza?

3) Vajda P. Erkölcsi beszédei. 194. l. Az ösztön és az ész vallása.

összeütközik, ha nem is a régi keresztyénség, vagyis krisztusi hit szellemével, hanem az újabb keresztyénséggel, vagyis a kifejlődött pozitív vallásokkal. Szokva levén a természetben való bolyongásai és elmélyedései által a mindenséget a maga egyetemében felfogni és érezni, az egyetemességre törekedett gondolkozásában is. S látva, hogy az égnek sátra minden emberre egyenlőképp ráborul, hogy a föld minden embernek egyiránt tápláló édes anyja; hogy isten napja válogatás nélkül süt jókra és gonoszokra, s valamennyi áldása mindenkivel közös: — istent magát is minden népek közös atyjának tekintette. „Isten egy van, mondja az ige megtestesüléséről szónokolva, a nagy természetben, s ezt nevezik el a különböző népek különböző néven. Nekünk isten ő, másoknak Gott, másoknak bog, másoknak Theos, másoknak All ih, másoknak Brahma, másoknak Jehova stb.; éppen úgy, mint az égnek különböző nevei vannak, itt Himmel, ott nyebe, itt caelum, ott uranos stb. . . . és senkinek sem jut eszébe az égnek e különböző elnevezéseért üldözni egymást.“¹⁾

Azért mindannyiszor fáj a szive, valahányszor különbséget hall tétetni vallás és vallás között. Egy a természet, egy az isten, őt csak egyféleképpen lehet hinni; a mi, tudniillik a világ utolsó alkotójának és mozgató erejének. Ezen erő hatja keresztül a világ-egyetemet, ezen erő dolgozik a mi sziveinkben, midőn a szépért és jóért hevülünk, ezen erő tölti be fejünket, midőn a jogért és igazságért küzdünk.²⁾

Azért a természettel egyetemben a szív és ész isten igazi vallási könyve, melyet maga irt, minden vallás eredeti ősforrása, a melyből merített Mózes, Krisztus s valamennyi vallásalapító; a többi vallási könyvek emberek munkái, dogmák gyűjteményei, s isten műve mellett a Vedák, a Korán és a Biblia igen jelentéktelenek. A különböző vallások az utolsó lényegre nézve megégyeznek; az eltérések csak a külsőségeket illetik. Az eltérések pedig Vajda szerint onnan származnak, hogy a földi emberek isten tekintélyének az emberit elébe teszik, a szív és ész helyett dogmákon csüngenek, s a mesterek szavaira esküsznek. Pedig e szavak — jelképes beszédek. A Biblia gazdagon bizonyítja ezt példákkal. Így midőn Mózes a világ teremtését előadja, az jelkép; midőn a víz-özönt rajzolja, az jelkép; midőn a Jehova megjelenik a csipkebokorban, az jelkép; midőn a Babel tornya építéséről van emlékezés, az jelkép; midőn az Úr a tiz-parancsolatot maga írja meg, az jelkép; az úrvacsorának kenyere és bora is, jelkép.³⁾ Mindég a

1) Vajda Péter Erkölcsi beszédei. 194. l. Az ösztön és az ész vallása.

2) Vajda Péter Erkölcsi beszédei. 94. l. Az ige megtestesülése.

3) Vajda Péter Erkölcsi beszédei. 181. l. A jelen és jövő élet.

gondolatot kell fölfogni, a mint az emberi értelem és józanság kívánja; sajnos azonban, hogy a legtöbb ember a szóhoz tapad. Minthogy a mesterek a szellemi vallást anyagi köntösbe öltöztették, — a követők a köntös redői, gombjai és varrása fölött állapodnak meg, s összepörlekednek miattok. És minél több század halad tova, — a vallás szelleme annál inkább elvesz a szem elől; úgy hogy időről-időre szükséges a vallások eredeti könyvéhez való visszatérés. Ez a hitjavítás okszerű törvénye. E törvény erejénél fogva javította meg Krisztus a mózesi hitet, újította meg Luther és Cálvin a keresztyénséget. S a reformáció okvetetlenül bekövetkezett volna, ha Márton és János végre nem hajtja, bizonyára végrehajtja Péter és Pál; épp úgy, mint a hogy Vespucci vagy Diaz fölfedezi az új világot, ha Colombo föl nem fedezi vala. Ok mindannyian eszközök voltak a sors, a gondviselés, vagy talán legjobban mondva — isten kezében.¹⁾

A ki így fogja föl a vallást és hitjavítást, az persze fölül-emelkedik minden felekezeten. Vajdának valamennyi csak forma, az ő szelleme a lényegre tör, a mi mindegyikben azonos. S valamiasaként elmondhatja Voltairerrel, egyik legolvasottabb írójával és legkedvesebb mesterével, hogy hisz istenben és szereti az emberiséget; hogy elítéli az atheismust és bigottismust, meg akár-miféle ismust; mert előtte a brahmaismus, mosaismus, christianismus, moslimismus, catholicismus és protestantismus lényegében alig különbözött. Éppen azért, a mint másutt említettük, ő bármi vallásbelivel kész az unióra, mert sovárogya és így hiszi is, hogy valamikor csakugyan egy vallás uralkodandik a földtekén, s az emberek mind testvérei lesznek egymásnak, testvérek az egy istenben, az egy észben, az egy vallásban.²⁾ S ez érzés nem csak hitét, hanem költészetét is élteti, s bizonyos mértékig mind a kettő, Erdélyi János kifejezésével, a szeretet pantheismusának nevezhető.³⁾

A szeretet e pantheismusa nagyon szép — érzésnek, ha van méltó eszme, melyért fölmelegedhetik. S az egy vallás oszméje bizonynyal az! Csakhogy ez eszme sokkal nagyobb, semmint az emberiség megbirkozhatnék véle. A népek fajbéli különbsége, egyedi fejlődése, összes erkölcsi és szellemi nevelése, multjok valamennyi szent hagyományával, s jelenök minden féltett érdekével rája nehezedik. Az emberiség formulákhoz szokott, formulák szerint akar boldogulni; valahányszor megkísértette menekülni a formuláktól, csak a régieket cserélte föl újakkal. Az egy istenen, mint a dolgok végső okán nyugvó vallás, a szív és ész, meg a természet

¹⁾ Vajda P. Erkölcsi beszédei. 174. l. A protestantismus.

²⁾ Vajda P. Erkölcsi beszédei. 94. l. Az ige megtestesülése.

³⁾ Erdélyi János kisebb prózái. Sárospatak. 1863. II. k. 53. l

kijelentései mellett is, formulák nélkül, elégtelen volna; daczára legragyogóbb fonságének, legmagasabb tökélyének. Vajda azt hitte, minthogy minden vallási ujitás tisztábban mutatja föl a szellemet, s az emberiségnek mindég nemesebb formulákban adja át, -- az emberiség végre a pusztá abstractióval megelégedhetik; azt hitte, hogy a folytonos tökéletesedés okvetetlenül a legmagasabb tökélyig visz el s e vallási tökély eszméje a humanismus eszméjének progressiója szerint terjedhet. S ez a progressió milyen óriási! Vessük csak össze Kőlesey tanácsa szerint az időt, mikor Idomeneusz saját gyermekét megáldozni, gondatlan fogadása miatt, magát kénytelennek hívé; az időt, midőn a spártai nép Karthágó szövetségét csak úgy fogadá el, hogy ez templomait embervérrel többé ne fertőztesse; s ismét az időt, melyben a keresztyénség isteni alapítója ellenségeinket szeretni tanított.¹⁾ De vallás és humanismus, bár rokon, nem egy. S míg a humanismus évtizedről-évtizedre csodás haladást tüntet elő, szinte a nap sugáiraiként árad el: addig a vallás három század óta ugyanazon formulák között vergődik; pedig maga Vajda állítja, hogy csak e hazában is százezerek vannak, kik minden felekezeti ségen felülemelkednek, kik egyik felekezeti kötelékében sem érzik jól magokat, de vallás kellene nekik, mely szívöket és eszöket kielégitené!²⁾

Honnan a vallások e tengése, a elmék e meddősége? A reformáció által az emberi fejlődés történetében megadva a lépcső, melyen át az igazsághoz juthatnak, mégis bárom zivataros század után sem jutottunk fölebb, mint Luther, Zwingli és Cálvin voltak. Mik az okai? Vajda a felszámítást a legkezdetén kezdi. A reformátorok nem nyúltak azonnal teljesen a dolog hóna alá, hanem csak lökést adtak neki; nem isten szent írásából; az ész és szívből meritettek, hanem csak a Bibliára, a betük tekintélyére támaszkodtak; az egyes dogmák magyarázata fölött egymás között csakhamar meghasonlottak, s így szakadásokat idéztek elő; a nagy uralkodó házak közül egyik sem támogatta, hanem inkább elfojtani törekedett. Mindennek következtében a reformáció nem lehetett gyökeres, azért hatása is mérsékelt maradt; a dolgok régi rendje újra megszilárdult, catholicismus és protestantismus a szóhoz tapadt.

Kísérlet a gyökeres változtatásra csak egyszer történt. A nagy francia forradalomban.

Mikép és minő eredménnyel?

Hivatkozni fogunk mindjárt a történelem bizonyosságára; de előbb nehány sorban Vajda ítéletét mondjuk el.

¹⁾ Kőlesey Ferencz: Minden munkái. Pesten, 1860. V. k. 140. l.

²⁾ Vajda Péter: Erkölcsei beszédei. 179. l. A protestantismus.

Ő a maga egész radikalismusával rajong a nagy forradalomért. Véleménye szerint a világ összes történeténél fontosabb az; egyes események közel sem mérhetők vele össze: mert a nagy forradalom az eszmék mindenhatósága által teremte magának egy igen nagy országot, mely nemcsak Európát foglalá magában, hanem gyökereit az egész földön szétteregette. Más eszmék is hatottak és győztek, mint a Mohamed- és Hildebrandéi, de ezen eszmék igen különböztek a forradalméitól. „Ott — írja egy helyütt — ösztönre épített hit, vakbuzgóság s előítélet voltak munkások: itt az ész állítaték vissza őseredeti jogaiba, neki tulajdonítaték az uralkodás egyházi és világi ügyekben. Mi a keresztyén egyházban csak alatta értethetik, az itt hangos szavakban mondaték ki: igazság, jog, egyenlőség és ész-szabadság. Hol a keresztyén vallás szeretetet ajánl: ott a forradalom jogot oszt; hol a keresztyén vallás szívvvel állítja istent megösmérendőnek és imádandónak: ott a forradalom az észt isteníti s a fölénynék mondat imát és éneket.“¹⁾

A nagy forradalom tehát az egyházi tekintély eltörlésével visszamatott az ő formára, de azt mint Vajda kifejezi: ki érdemre nem tudta, mert a tan nem kapott személyesítőre, így test nélkül maradvá, visszahullt a zivatark közt a földre, vagy inkább eltemetkezett az elmékbe.²⁾

Vajda azt hiszi, hogy a gyökeres változtatás azért bukott meg, mert a tannak nem akadt megszemélyesítője: a történet bizonyossága pedig arról beszél, hogy oly teljesen eszményi hit, a minő az Ész, s a minő a Legfőbb Lény imádása kívánt lenni: a nagy közönségre nézve merő üresség, mely azt soha ki nem eléghetheti.

Ime, alig jelen meg a convent előtt káptalanja élén Gobel, Páris alkotmányos püspöke, alig vetkőzik ki egyházi ruhájából, hogy Parens példájára megtagadja mindazokat a szent titkokat, melyeket eddig igazakul hirdetett, becstelenséget ejtve önmagán, erkölcsi ijedséget keltve másokban: a mikor négy ember-emelte karosszékekben, veres sipkában, azúrkék palástban, tölgyfaágakkal megkoszorúzva bevonúl oda háromszínű öves, fehérbe öltözött fiatal nők középete, Candeille kisasszony, az opera tagja, mint az isteni Ész emberi megtestesítője, hogy elfogadja az elnökség hódolatát csókban, s elkisértesse magát a hódoló convent által a Notre-Dame székesegyházába, hol a főoltárra elhelyezkedve egy óra hosszúig központja lesz a legnagyobb és legnevezetesebb isteni tiszteletnek, melyet valaha művelt emberek tartottak. A

¹⁾ Az újkor története, Amerika fölfedezésétől (1492.) mai napig (1843). Eredeti kézirat Ballagi Aladár gyűjteményében. 39—40. l.

²⁾ Vajda Péter: Erkölcsi beszédei. 177. l. A protestantismus.

Gobelek után támadott ürességet a nép, mely a positiv-vallás szertartásaihoz hozzászokott, siet kitölteni, a legmegbizhatatlanabb alapon, egy szép asszonyon emelve föl egész vallási épületét. S a végtelen Ész tiszteletére a véges Ész ez örületes keringése, mint valami forgó-szél, mely por helyett az elméket és erkölcsöket ragadja meg, — carmagnole completében — végig tomból egész Franciaországban, éktelen üvöltés között.

S ime, alig hangzik el ez az éktelen üvöltés, alig vonaglik utolsóra ez új bálvány-imádás: a mikor az üresség újra egész megdöbentő voltában mutatkozik. Robespierre a conventtel siet elhátároztatni a Legfőbb Lény lételét s a halhatatlanság vigasztaló gondolatát; s mire az új vallás profétája égszinkék kabátban, ezüsttel szegélyezett fehér-selyem mellényben, fekete-selyem nadrágban, aranycsattos cipővel a Nemzeti kertbe vezeti a conventet, a melynek elnöke, hogy tanúja és részese legyen az első ünnepélyes isteni tiszteletnek, melyet Dávid festő dekorált, s Robespierre főpap proclamált.¹⁾

Valóban elszomorító látványosság és meddő vergődés a formulákért. A franciaia nemzet szakít régi vallásával, de megtartható újat nem kap helyette; a teljesen eszményi hit, melyet a szabad gondolkozás ajánl, egyes bölcselő elméknek megadhatja ugyan a megnyugtató derüs öszhangot a gondolkozásban; de a tömeg csak zürzavarba vesz vele, aztán megdőbvenve és megriadva menekszik vissza positiv vallása kegyeletes szertartásaihoz, melyek üdvözítő hatásában oly jól esett gyermeki bizalommal megnyugodnia. Ez az oka, nem pedig, mikép Vajda magyarázta²⁾, a franciaia nemzet ösmeretes könnyelműsége, elbarapódzott vallástalansága, s a szellemiekkal nem törődő érzékisége, a megkísérlett gyökeres változtatás meghiúsultának. Az ábrándozás csalódásba ragadta. S ez a csalódás világosíthatja meg és értelmezheti azt az általánosságot, melylyel a protestantismusnak földadatát kijelöli. Meg kell kísérteni, mondja, szabad gondolkozás által a legnagyobbat: istenre mutatva az észben, istenre mutatva a szivben. Ez az újmutatás villámszikraként keresztülhatja az egész világot, s a protestantismusnak új korszaka következik, világ-vallás lesz az: főnöke a világ nagy alkotója, népe az emberiség, miniszteriuma az ész és sziv.³⁾

Bár az „Erkölcsei beszédek“ e gondolkozása mélyen vallásos, mégis eszmei csapongása sokkal szabadabb, semhogy akármelyik positiv vallás körében is megférne. Vajda gazdag eszének és gazdag szivének tökéletesen elég, hanem a gondolataiban és érzelmei-

¹⁾ Carlyle-Baráth: A franciaia forradalom. Budapest, 1878 III. k. 339. és 402. sfb. lapok. S Quinet-Károlyi: A forradalom. Pest, 1872. II k. 13. k.

²⁾ Az újkor története. Amerika fölfedezésétől (1492.) mai napig (1843.) 38. l.

³⁾ Erkölcsei beszédek. 179. l. A protestantismus.

ben szegény tömegnek véghetetlenül kevés. Az ily vallás kihirdetése nem emelné magasabbra a nemzeteket, sőt inkább a sülyedésnek tenné ki; a dogmák korlátainak teljes félredobása nem szülné fölszabadulást, sőt inkább alacsonyabb szolgálást, a magasztos idealismus helyett a nyers materialismus udvarában, miként a nagy francia forradalom vallási kísérletei is föltűntetik. Vajda ellenkezőleg van meggyőződve, s a rendületlen meggyőződés vakmerő bátorságával és kérlelhetetlen egyenességével küzd — a dogmák ellen.

Az angyalokat és ördögöket még csak játszva, könnyű gúnynyal veti el; neki angyal az erény, s ördög a bűn, minden alakjokban:¹⁾ hanem a csodákat, a lélek menybemenetelét s a test feltámadását a természettudomány összes fegyvereivel támadja, víjja és döngeti. Különösen megragadja erre az alkalmat „Új-évi gondolatai“-ban, melyeket 1843. december 31-én adott elő, melyekkel az ó-esztendőttől válik; s a „Feltámadás“-ról szóló utolsó beszédjében, melyet 1844. márczius 31-én mondott, melylyel egyelőre tanítványaitól búcsuzik.

A szónok mind a két beszédében odaengedi magát fölrajzó gondolatainak.

Az esztendő múlása az élet múlandóságára emlékezteti; s fájó melanchóliával telik el. Hiszen alig ébredé az ember a napra, mikor le kell feküdnie örök álmra. Pedig olyan édes — élni! Irgalom nélkül üt az óra. S elhagyjuk a napvilágos életet, megtörük a szem, elhamvad a szív, s a sirnak titka örök. Évezredek tüntek el, de vissza senki se jött, hogy a megfejtést megadja. S úgy látszik, mintha a szellemek annál kevésbbé jelentgetnék magokat a földön, minél inkább haladnak a tudományok. Hajdan csak történtek csodák, ma már a csodák kora lejárt. Az egyetlen csoda — a természet örök rendje. S bizony sok ember mosolyog rajta, ha hallja, hogy a lélek égbe száll. Mi az az ég? És hol van benne isten? A régi együgyű jámborság azt hitte, hogy mint az emberek a zöld földön, úgy járnak az angyalok a kék égbolton. De a tudomány elérkezett, s megtanította, hogy nem bolt az, hanem űr, melyben legfőlebb aether van, fiomabb test a levegőnél, s aztán a csillagok temérdek sokasága, millió és millió mértföldnyi távolságban egymástól. Az ész pedig nem tudja, hol a kezdet, hol a vég, s melyik helyet jelölje ki Istennek. Istent vagy mindenütt föltalálja vagy sehol. Hova lesz akkor a lélek? E kérdésre eddigelé nem a tudomány, hanem részint a költészet, részint a vallás, részint a mások utánozása és utána mondása adott feleletet.²⁾ Azért hiábavaló az. Még különösebb a test sorsa. A test

¹⁾ Erkölesei beszédek. 129—136 I. Az ördögök. 142—152. I. Az angyalok.

²⁾ Erkölesei beszédek. 101—108. I. Újévi gondolatok.

szüntelenül változik, a mi volt tegnap, nem az ma, és nem az holnap; mindig új részekből áll, melyeket az ételekből, italokból és levegőből szí föl, a régi elemeket kihajtva magából. S bizvást állítható, hogy minden évben nehányszor egészen új testet kapunk. Már most melyik fog föltámadni: a gyermeki, az ifjúi, a férfúi vagy az aggastyáni?¹⁾ Az emberi test sorsa: napról-napra, óráról-órára változni, az egész világból összeszedetni és halál után a nagy világban széteszlani.

Mikép gondolkodik ő a lélek jövőjéről? S mi a véleménye a test föltámadásáról? Későbbre hagyja kifejteni, bár szeretne egészen szívéből és lelkéből szólni, el nem titkolva semmit, el nem ferditve semmit, és saját nevén nevezni minden dolgot. De még sem az idők, sem tanítványai nem értek meg reá. Egyelőre csak azt fejtegeti, hogy az isten igazsága az, mely Mózesben megnyilatkozott, Mózes szelleme az, mely Krisztusban föltámadott, s Krisztus szelleme az, mely Lutherben újra élt. S az igazság ma is, megint föltámadásra vár.²⁾

A mikor az egyeseket és nemzeteket mindenütt a szeretet fűzi össze, a mikor mindenütt a szabadság és mindenütt az egyenlőség uralkodik: akkor lesz az igazi föltámadás, isten igazságának föltámadása, akkor lesz teljes az ember boldogsága, melyet isten neki czélul kitűzött. Mert Vajda szerint isten maga is boldog, s azt akarja, hogy legyünk boldogok mi is. Hiszen maga a természet boldogságot lélekzik, kéjben mosolyog, örömet párolog; örvendjünk mi is, legyen minden lélegzetünk üdv és boldogság!³⁾ Valósággal e czél után rohanunk millió irányban. Kettő a vezetőnk: az ösztön és az ész. Némelyek csak azt akarják követni és nem jutnak czélhoz; a sirnál veszik észre, hogy irtózatosan csalódtak. Mások csak ezt kívánják útbaigazítónak elismerni, és hidegek lesznek. S midőn soká hasztalanul küzdöttek, átokkal feküsznek le utolsó ágyukra, mert egymaga az ész sem tud boldogítani. Ki mind a két vezetővel barátságba jutott, csak az boldog, csak az jut a czélhoz.⁴⁾

Ime, az „Erkölcsi beszédek“ tanítása nem dogmatika, hanem kalobiotika, melynek szerzője olyan ember, kinek esze és szíve derüs öszhangban áll, ki mások életét is ily öszhangba kívánja foglalni. Mert isten maga is a legfenségesebb öszhang. Vajda oktatása nem a jövőendő életre, hanem a jelenre vonatkozik, ezt iparkodik javítani, nemesíteni, szépíteni; s igen nagy hibának

¹⁾ Erkölcsi beszédek. 197. l. A feltámadás.

²⁾ Erkölcsi beszédek. 197—204. l. A feltámadás.

³⁾ Erkölcsi beszédek. 47. l. Mivel tartozunk istennek?

⁴⁾ Erkölcsi beszédek. 200. l. A feltámadás.

tartja, hogy a tanítók a népet és nem népet jobban igyekeznek a jövőre életre előkészíteni, mint a jelenre; s csodának tekinti, hogy az oktatás háromnegyed része a jövővel nyüglődván, negyedik része nem a lélek múltjával foglalkozik, mikor úgy is megkezdette már az eredendő bűnnel.¹⁾

Az ő vallása közvetlenül a jelen vallása. Szerinte legjobban készül elő a jövőre életre az, a ki legjobban használja — a jelent.

„Tekintsétek, szól biztatása tanítványaihoz, a jelen életet, mint czélt és eszközt. Legyen czélotok belőle minden perczet használni; használni bölesen, okosan, mint emberhez illő, senkinek sem ártva, de a közboldogságot előmozdítva. Boldogságotok ne épüljön mások szerencsétlenségén, ez nemtelen volna; de ragadjatok magatokkal örömbbe azokat, kik merengeni és busulni hajlandók.“²⁾

S minthogy elmékedése közvetlenül az ember jelenére, földi életetére szorítkozik: azt annál tüzetesebben, annál mélyebben és szélesebben vizsgálja. Mint tanító kiterjeszkedik a maga és tanítványai közt való viszony természetére, mint hazafi a haza iránt való kötelességek ismertetésére, s mint polgár politikai és társadalmi helyzete tisztázására. S az irány, a melyben képzeletének szabad szárnyalásával repül, mindég és mindenben a szabad gondolkodás iránya; s bár mindenkor a létező állapotok különös eseteiből indul ki, csakhamar föllendül, végre általános igazságok körébe ér, és itt állapodik meg.

Mint tanító fölveti a kérdést: hogy mivel tartozik a tanító tanítványának és mivel viszont ez annak? Az lelkiismeretes neveléssel, ez őszinte nagybecsüléssel. Mert a tanítónak odaadó munkája és önfeláldozása tiszteletet érdemel. Tisztelni kell őket, annyival inkább, mert tisztelni illik minden embert, ki munkás, ki hasznos tagja a társadalomnak, és pedig rang és czim tekintete nélkül. A tisztelettől pedig csak egy lépés van a szeretethez, a melynek igen éles a hallása, igen mély a felfogása. Hol az nincs, ott a valódi áldás és valódi siker hiányozni fog. A tanító és tanítvány közti viszonya gyöngéd: szeretetben kell egyesülniök. Ha e gyöngédség selyem szálai ketté szakadnak, akkor ők nem a mester és tanítványai többé. hanem a kénytelenség napszamosai, kik nem a lélek sűgallatai szerint munkálkodnak, hanem zúgolódnak és kevésre mennek. Vajda reményli, hogy közbe és hallgatói közt a viszony gyöngédsége nem fogyni, de napról-napra fejdődni fog.³⁾

¹⁾ Vajda P. Erkölcsei beszédek. 104. l. Újvéji gondolatok.

²⁾ Vajda P. Erkölcsei beszédei. 187. l. A jelen és jövőre élet.

³⁾ Erkölcsei beszédek. 13—20 l. A tanítók és tanítványok közti viszonyról.

Mint hazafi és polgár nyilatkozik a hazáról s iránta való kötelességeinkről szóló beszédében Először rámutat, hogy a föld kerekégén mindenütt társaságban élnek, mert az emberek társaságra születtek, aztán kifejti a fogalmat, hogy mi a hazá? Majd történeti hivatkozásokkal jellemzi, hogy mi a hazának hatása az emberre, s az embernek a hazára? A példák hirdetik hadban és békében, tudományban és művészetben, hogy egyes nagy férfiak, sőt nők is egész országokat tudtak fölemelni, virágoztatni, hatalmassá és boldoggá tenni; századoknak lökést adtak és többet végeztek, mint milliók. Viszont a legmélyebb jelentőséggel bír, hogy hol született az ember, virágzó és szerencsés nemzet kebelében-e vagy pusztuló és szerencsétlen országnak a gyermeke? Ám hasonlítsuk össze az európaikat az afrikaival, a francziát a törökkel: egy pillanatra szembe ötlük a különbség előnye és hátránya. De mindenütt, Nyugaton és Keleten, Éjszakon és Délen, kötelességek fűzik az embereket szülőföldükhez. Mivel tartozunk tehát a hazának? Igazsággal, hogy minden elégtelenség forrása beduguljon; munkával, hogy benne a gazdagság és jólét közönségesse legyen; a terhekben való részvétellel, mert a közjónak csak ez az alapja, s nem lehet követelni a hazától mértföldekig terjedő, megyéken keresztül húzó uradalmakat viszonyosság nélkül; szeretettel, mely előtt megtermékenyül a sivatag, megerdősödik a pusztaság, pázsitot kap a kopár; a rossz gyomlálásával és a jó ültetésével: minő az erény, türelmesség, fölvilágosodás és a műveltség; végre a nemzetiséghez simulással, mert a nemzeti egység érzésben, vallásban, nyelvben oly szerencse az országra nézve, mely semmi áron meg nem szereshető. Vajda azért esengve fordul hallgatójához, hogy szívvélélékkel legyenek a nemzet tagjai!¹⁾

A hazafias kötelességek e felsorolásában az „Erkölcsi beszédek“ írója mint hazafi — erős magyar, mint polgár — radikál politikus. Közteherviseléssel jogegyenlőséget sürget, hogy kiki lelki és testi tehetségeihez képest érvényesülhessen, s előtte minden pálya nyitva álljon. Megsajdul büszke szíve, ha a társadalmi egyenlőtlenségre gondol, s fájó keserőséggel, sértett önérzettel ad elégtelenségének, nem egyszer fölháborodásának éles kifejezést. Ilyenkor, mintha a bosszúálló igazság ostora csattogna kezeiben, oly keményen, kérlelhetetlenül, egyre tüzelődve sújt. Megvetéssel bélyegzi meg könyvének több helyén azokat, kik a közjóra adózni nem akarnak, kik az ország pangásával nem törődnek; s a társadalmi egyenlőtlenségnek rójjá föl, hogy senki dolgozni nem szeret, hogy a kölcsönös becslés kiveszöbén, hogy a szó és írás értéke fokról-fokra csökken. S aztán? A becsületos munkás sanya-

¹⁾ Erkölcsi beszédek. 29—40 l. Mivel tartozik a hazának minden ember, különösen pedig az ifjú?

rog, a csaló uriaskodik, a henyesség lakomáz. Találó sejtéssel és finom érzékkel jósolja meg, hogy ez az állapot a felbomlás állapota, mely meg nem maradhat, s hogy meg kell halnia az ónak és újjá kell születnie, a kor és a bölcsélet értelmében; mert a félszeg toldozás fönn és alant semmit sem ér, gyökeres változásra van szükség. A régi szívek helyébe új szívek, a régi elvek helyébe új elvek állítandók. Isten és emberiség, jog és igazság honosítandó meg e hazában mindenki számára.¹⁾ Vajha ezek erejével egyesülne a nemzet hitében és nyelvében is!...

De mikor lesz a megújulás, a gyökeres változtatás kora? A jelek szerint nemsokára.

A menydörgés már hallatszik távol, hirdeti a szónok; a levelek már nálunk is zöregnek, és mikorra az est leszáll, cikázni fognak a villámok, különbözőleg hatva a kedélyekre. Némelyek örülni fognak nekik, mások rettegni tőlök; némelyek kint szenvednek, mások talán az ijjedéssel beérendik; de lesznek olyanok is, kiknek hasznokra válik. A légkör pedig, meglehet, megtisztuland. Ő a természet ily játékának éppen nem ellensége, mert tudja, hogy a természetben minden előre halad, s a mit mi rosznak veszünk, az sokszor a legjobbnak forrása. Az élet pedig mindenestre jobb a pangásnál... Üdvöz a szél, kiált föl újjongó sovárgással, mely megtisztítandja alföldünk mocsarait!²⁾

Igy lövel keresztül Vajda szabad gondolkozása mindenre: valláson, erkölcsön, jogon, politikán, mint a napsugár világosítólag, melegítve és termékenyítve. Így az „Erkölcsei beszédek“ írója is, mint a germán mondák Sigurdja, a világosság lovagja, ki benső hivatással, őszinte szeretettel, s fényes diadallal harczol — a sötétség minden alakja ellen!...

¹⁾ Erkölcsi beszédek. 22 l. Mivel tartozik az ember magának általában, különösen pedig az ifjú?

²⁾ Erkölcsi beszédek. 58. l. A szabadság.

II.

(Vajda búcsúja és ígérete. A Fichte pöre s ennek kimenetele. Az „Erkölcsi beszédek“ a censura előtt. Szabó János és a censorok collegiuma. A Sancta Simplicitas. A rettenetes szemelvény A helytartó tanács és a cancellaria A pör megindítása. Vajda és az egyház magatartása. Zay Károly gróf jelleme. Székács beavatkozása és levele Ballagihoz. A passiv ellenállás. Zay gróf felirata. A bányakerület és az esperesség halogatása. Haán Lajos visszaemlékezése. Vajda betegsége. Nyolczszoros érvágás. A hű feleség. Az iskola. Az irodalom gyászsa. Az egyház ünnepélyes óvása. Vajda emléke.)

Vajda rövid félesztendő alatt székfoglalójával együtt összesen 25 erkölcsi beszédet tartott.¹⁾ Az utolsó a közeledő husvétii ünnep alkalmából a feltámadásról szólott. Bizó hittel hirdeti feltámadást, nem azt, a melyet a keresztyén vallás ígér; hanem azt, a melyben a jog, az igazság, szabadság és egyenlőség fog feltámadni. Mint a hogy az őszi és tavaszi vetés pihen a földben, hogy a megújhódó tavasszal kikeljen: úgy pihennek az ő eszméi tanítványai szívében, hogy a feltámadás nagy ünnepének menjenek elébe. Repekedő reménnyel hiszi, hogy föl fognak onnan támadni, s a ki most egy nyelven beszél, beszélni fog általok sok nyelven és szavuk keresztül hangozik a hazán. Ha csak ezer nyelv buzog érte, meg lesz a feltámadás ünnepe, a legszebb nemzeti ünnep. mit az újkor látott. Gyújtó tüzzel csapong biztatása, hogy a lelkesedés az igazért, jóért, szépért tanítványaira is elragadjon, s épen lobogjon bennök, míg újra megszólal előttök.²⁾

Ez az utolsó beszéd búcsu és ígétet.

Mint hogy a tavasz immár beköszöntött, egyelőre vasárnapi előadásait abba hagyja, mert ilyenkor a szoba és város szűk falai közül, szokása szerint, a természet nagy templomába jár: vizsgá-

¹⁾ A beszédek címök szerint a következők: 1. Székfoglaló. 2. A tanítók és tanítványok közti viszonyról 3. Mivel tartozik magának az ember általában, különösen pedig az ifjú? 4. Mivel tartozik a hazának minden ember, különösen pedig az ifjú? 5. Mivel tartozunk istennek? 6. Nemzeti egység. 7 és 8. A szabadság. 9. A szokás. 10. Az időt jól kell használni. 11. Az ige megtestesülése. 12. Újévi gondolatok. 13. A szép-művészetek. 14. Melyik isten valódi egyháza? 15. A mivelttség hasznai. 16. Az ördögök. 17. A szép. 18. Az angyalok. 19. A visszaélések. 20. Bölcsesség és józan élvezet. 21. Egy kis indítvány, melynek szép következményei lehetnek. 22 A protestantismus. 23. A jelen és jövő élet. 24 Az ösztön és ész vallása. 25. A feltámadás. 26. A első beszéd 1843. szeptember 27-éről, az utolsó 1844. márczius utolsójáról való.

²⁾ Erkölcsi beszédek. 204 l. A feltámadás.

lódni, fürkészni, gyűjteni, gondolkozni; de folytatni fogja azokat, mihelyest az ősz ismét beállt.

Búcsujának és ígérétének hangja barátságos és mégis ünnepies; elismeréssel néz a multra vissza, kecségvéssel tekint a jövőbe. S a köszönet és remény egy nemes, komoly intelemben olvad össze, méltó befejezéseként az emelkedett cyclusnak.

Mintha csak Vajda ebben a — Fichte követője lenne megint: annyira hasonló az eljárásuk.

Sőt hasonló még későbbi sorsuk is.

Fichte előadásai után a hit eredetéről és természetéről egy értekezést adott közre philosophiai „Journál“-jában, melyet Nie-thammerrel együtt szerkesztett. Okoskodása szerint a vallás a jó cselekedetben áll, a jó cselekedet pedig egy a magasabb erkölcsi világrendbe vetett hitttel, maga az erkölcsi világrend egy az istennel. Így valójában a vallás hit, erkölcsi hit, melynek örök lényegét Fichte pantheistikuson fogta föl.¹⁾

Alig jelent meg a „Journal“, azonnal következett a támadás Valaki névtelenül, mint a hogy a gyáva feladó szokott, felzúdult az istentelen szerző vallás-erkölcsi nézetei ellen, nem különböztetve meg a kételkedő atheismust a hívő, vallásos pantheismustól. A fűzet elérte, a mi célja volt. A szász választó fejedelemség kormánya rögtön borzongásba esett, leiratot küldött a lipcei és wittenbergai egyetemhez, köriratot intézett a többi kisebb nagyobb német államhoz, a „Philosophischer Journal“ eltiltása végett. A szász-weimari udvar nem birva ellene állani az illetéktelen nyomásnak, előbb vizsgálatot indított Fichte ellen, aztán meg akarta rovatni, végre egyszerűen és röviden megfosztotta tanszékétől.²⁾

Szinte így járt Vajda is.

Erkölcsi beszédeit befejezve s egy vaskos kötetbe összeírva, április 20-án két példányban fölterjesztette a pesti censurának a nyomtatási engedély megnyerése végett. Az egyházi és vallási könyvek censura akkor. Szabó János, a pesti egyetem theologiai professora volt, kevés tehetséggel, sok elfoglaltsággal.

„Per amorem Dei!“ Riadt föl jámbor ijedelemmel a kegyes férfit, a mikor a tüzes, szabad szónoklatokat elolvasta; s már május 4-én pihegő sietséggel ült íróasztalához, hogy a censorok központi testületének a fenyegető veszedelemről jelentést tegyen. E jelentés valóságos feladás. Vajda kötete e szerint veszélyezteti a pozitív vallást, megmételtyezi a gyanútlan ifjúságot, ártalmára válik társadalomnak és államnak. A mint Szabó fejtegeti: a szerző

¹⁾ Geschichte der neuern Philosophie. Von Kuno Fischer. V-tes Band. Heidelberg, 1869. 277 l.

²⁾ Úgyanaz. 275—303 l.

távol attól, hogy előmozdítaná az erkölcsösöséget, a pozitív vallási érzéket, mely nélkül minden a subjectív gondolkozás kényvének esik rabúl; távol attól, hogy hallgatóiba becepegtetné az egyházi és polgári törvények tiszteletét, mérsékelné és helyes irányba terelné az ifjúság rendetlen indulatait, a mi pedig az „Erkölcsei beszédek“ írójától, mint az ifjúság tanárától és nevelőjétől már állásánál fogva is méltán és joggal megkövetelhető volna; éppen ellenkezőleg azon van, hogy ifjai szivéből a tiszteletet minden pozitív vallás iránt kioltsa, hogy a helyett a szent és szentesített dolgok felől különféle kételyeket támasszon bennök, hogy a fennálló törvényekkel szemben már korán ellenkezésre, gondolkozás- és érzésbeli szabadosságra kapassa őket: végre, hogy érzékiségöknek a féket megeressze. Nem volt és nincs is az egész munkával más czélja, mint hogy oly paradoxonokkal, melyek tetszése szerint szólva liberálisok, melyek a vallásra nem kevésbé veszedelmesek mint az államra, csillogjon, népszerűséget hajhásszon, elveinek újdonsága által azokat, kik gyanútlanok és gyöngék, egyáltalában ifjak, kik minden új és különösnek tetsző paradoxonon úgy is möhön kapnak, megrontsa; szóval, hogy a fiatalokat a fennálló egyházi és politikai alkotmánnyal minél elégedetlenebbekké tegye s bennök az újítási viszketeget és ellenzéki szellemet minél korábban felköltse. Szabó szerint ez a szerző czélja, ez az ő elve. Elhallgatva azokat a gyakori allúsiókat, melyek a katolikus vallásra vonatkoznak, azokat a jogtalan és igaztalan kifakadásokat, melyeket e vallás ellen protestans ifjak előtt megenged magának, mint ő mondja — csakis véleményének igazolására szoritkozik, csakis ennek bizonyítására szolgál egy meglehetősen bő szemelvényel.¹⁾

Noha részletesen ismerjük a kötetet, még se látszik fölöslegesnek, hogy a censor és censura jellemzésére néhány idézetet kiszakítsunk belőle. A sancta simplicitást színről-szinre élénk büvölik.

Óh, Sancta Simplicitas! Néha úgy tetszik nekünk, mintha intézmény lennél, s ekkor censurának hívnak; néha úgy, mintha ember-alakot ölténél s ekkor Szabó János a neved. Benned egyesül a hatalom erő nélkül, a tekintély érdem nélkül, a kicsinyesség nevetséges komolykodással, a félnétség kapkodó gyámoltalansággal; naiv vagy az ártatlanság bája nélkül, s éretlen a halálos vénségnek daczára. Még csak pár esztendő — és káprázatod censurástól, Szabó Jánosostól együtt szertefoszlik; nem marad meg egyéb, mint a rossz emléked, mint valami rossz álom, melyre az ember csodálkozva és mosolyogva gondol vissza.

¹⁾ Az eredeti jelentés megvan a magyar királyi országos levéltárban 20,644—1844. sz. alatt.

Még most azonban élsz és itélsz, noha meglehetősen beszámíthatatlansággal, szájalom, boszankodás, gúny és kaczagás között.

Némulj el! Ugyis eleget beszél szegénységi bizonyítványod...

Valóban szegénységi bizonyítvány a Szabó János szemelvénye. Hogy mikén fön nem háborodik, micsoda egyszerű mondásokon és közizgazságokon: — legyen bizonyossága a sok közül pár példa.

Ilyen rettenetes helyek:

Az 52-ik lapon: A tudomány tud, nem pedig hisz, minél nagyobb valakinél a tudomány mezeje, annál szűkebb a hité. Mikor mindent fogunk tudni, nem szorulunk éppen semmi hitre.

A 66-ik lapon: Vannak még mások ellenségei a szabadságnak, kik állítják: hinni vakon, mit a tekintély parancsol, s éppen az emberi ész főkérdéseinél holt betűkre támaszkodni, nem pedig isten élő könyvére, a természetre, s nem az ő legjobb magyarázójára, az elmére. Szabadon nem gondolkozni isten és lélek, világ és hallhatatlanság felől, — ez előttük vallási erény, ez érdem, ez koszorúra méltó.

A 77-ik lapon: A forradalmat soha sem az ész barátai eszközlötték, hanem a fenállónak ostoba védői.

A 84-ik lapon: Az emberiségnek csak akkor lesz testileg is jó állása, ha eszét kifejtette. Míg ez nem történik, a zsarlás és kényuraság elszedi mások szája elől a falatot, rongyot vet ruha helyett a testre és nyomorult kunyhókban hagyja tengeni az elnyomottakat. Istenem, és ez az emberi élet, ez a föld királyaihoz méltó sors!

A 94-ik lapon: Sőt többet mondok, hogy egy vala Mózes és Mohamed istene és minden istenek, akármilyen néven, akármely időben és nép által nevezettek. Azt gondoljátok, csak egy küldötte, csak egy követe volt istennek a földön? Csalódtok, minden fajban megvan az ész, mint isten követe, csak mivelni kell őt, és isten szavait mindenkor hallhatjátok általa.

A 96-ik lapon: Az ige megtestesülését sokan, sokféleképpen magyarázzák, de én nem mondok sokat, midőn állítom, hogy a következő magyarázat felel meg leginkább a tiszta észnek, a józan erkölcsnek: Krisztus vallása szeretetre s igazságra van alapítva, igen, de szeretet és igazság isten főtulajdonsága is, sőt a tökéletes szeretet és tökéletes igazság csak isten kifolyása, tehát a szeretetben és igazságban maga isten van megtestesülve. (Hoc est auctoris dogma de incarnatione Domini! — veti utána rémülettel a censor.)

A 128-ik lapon: Ha Európának mind a kétszáz millió embere föl van világosítva érdekei feől, van-e a földön hatalom, mely gátolja őket céljok elérésében? Minden ország azon mér-

tékben szabadult től, a mint mivelődött. Az ész azt mondja, mind egyenlőjogu gyermekei vagyunk istennek, tehát szabadon rendelkezhetünk egymás között. Édes barátaim! Sokan érezzük még ma is a polgári helyzet terheit, s látjuk, hogy szemeink előtt mesterséges köd terjesztetik. Mi fog ezen segíteni? Az ész művelése!

A 143-ik lapon: Véremben van bolygatni azt, a mi előítélet, mi kártékony. Volna csak hatalmamban, fenekéig nyulnék a rosznak és elővonszólnám, hogy irgalom nélkül megégessem, tövére tenném fejszémet a balgaságnak, hogy kivágjam és kiirtsam.

A 144-ik lapon: A mily irgalmatlanul bánt a keresztény vallás a görög hittel, hasonlólag bánt ezzel az újabb tudomány és böleselet. Ezen angyalos hit szép költői korány és szürkület vala, melynek a tudomány szemébe nézvén egyszerre fölvilágosodott — és az árnyak letűntek.

A 157-ik lapon: Voltak fejedelmek, kik a szó legvalódibb értelmében földi istenek lehettek volna állásuknál fogva és lettek ördögök.¹⁾

Imhol ezek a szörnyű állítások, a mikre Szabó János hivatkozik, mikor a szónokot rationalismussal, democratia, sőt anarchiával vádolja; ezek azok a kárhuzatos tanok, a mik a meglevő állapotot a tűzhányó lávájával fenyegetik, ha az „Erkölcsi beszédek” kötete a közönség között el fog terjedni. A kishitű censor a kéziratra nemcsak rá nem jegyezi az imprimaturt, sőt az egyik példányt feladó jelentéséhez mellékeli; és a censorok központi testületének fölterjeszti: „mert a kormánynak még a protestáns iskolákban is, ez iskolák minden szabadsága és önállósága mellett főfelügyeletet kell gyakorolnia, s az ily dolgok felől tudomást szükség vennie.”²⁾

A központi testület a hivatalos nehézkességnek daczára még május 25-én összegyűlt és ítéletet hozott. Tagjai a rationalismus és anarchia kísértő szellemeitől, miket társuk megrebbenő phantasiája teremtettt és káprázó szeme látott, ép oly iszonyodásba és remegésbe estek, mint Szabó; s rögtön fontoskodó fölterjesztést tettek a nádornak és Helytartó-tanácsnak: mely szerint Vajda munkája nemcsak elő nem mozdítja az erkölcsösséget, sőt fölforgatja, s minden positiv vallásra és demagog elveinél fogva magára az államra nézve is veszedelmes: azért a nyomtatástól nem csak eltiltandó, de egyáltalában kárhuztatandó, a szerző pedig, ki ilyeneket vitat s általok az ártatlan ifjakat megrontani merészkedik, kereset alá vonandó és tisztétől megfosztandó.³⁾

A Helytartó-tanács június 4-iki végzésével egész terjedelmében elfogadta e fölterjesztést mind a kereset megindítására, mind

1) Országos Levéltár 20,644—1844. sz. alatt.

2) Ugyanott.

3) Ugyanott.

Vajda elmozdítására nézve; s áttette az ügyet Bécsbe a kancelláriához, mely Szögyény udvari tanácsosnak osztotta ki véleménykészítés végett. Szögyény véleménye oda szól, hogy a vizsgálatot nem csak Vajda, hanem az iskola-igazgatóság ellen is meg kell indítani. S valóban a kancellária V. Ferdinánd király beleegyezésének kinyerésével ily értelemben határozott, s adott útasítást a Helytartó-tanácsnak.¹⁾

A rémlátás így ragadt el Szabóról a censorok collegiumára, a Helytartó-tanácsra, a kancelláriára, sőt magára a királyra; kinek jámbor szívével és gyöngé belátásával környezete sokszor visszaélt. Vajda egyszerre az állam és egyház felforgatója lett, kire Budán is, Bécsben is borzongva gondoltak.

Julius 18-án kelt e határozat s már augusztus 13-án átirta a Helytartó-tanács az ágostai evangéliumi egyház egyetemes főfelügyelőjéhez, Zay Károly grófhhoz; tudatva véle, hogy a Felső megítközött mind az „Erkölcsei beszédek“ foglalata, mind a fölött, mikép engedhette meg az iskolai hatóság e beszédeket tartani; meghagyva neki, hogy ez ügyben szoros vizsgálatot tétessen és mind az iskolai eljáróság, mind az illető tanító nyilatkozatait, s az utóbbinak kézi-könyveit és iratait, melyek szerint a tudományokat előadja, bekérje; s addig is hathatósan elrendeltesse, hogy az oktatók a tanuló ifjúsághoz csak oly beszédeket tarthassanak, melyeket az illető hatóság eleve átnézett és helybenhagyott.²⁾

Az intézkedés alig érkezett le, hire már is kiszivárgott a közönség közé. Mind Pesten, mind Szarvason gyanú ébredett: hogy a városon s az egyházmegyében lappangó panslavismus valamely alattomos hive titkos árulást követett el. Sőt a papot is megnevezték, hogy ki volt. S a gyanú természetesnek látszott. Hiszen Vajda és a panslavismus ellenségek voltak: az a hazaszeretetet hirdette gyűjtő ékes-szólással, ez a gyűlöletet terjesztette a hon ellen megejtő susogással; az maga volt a becsület nyilt, tiszta homlokával, ez maga a becsstelenség hazug, kendőzött arczával. S Vajda leverte, megtiporta, úgy hogy szinte végső kinok között vonaglott. A közönség örült a diadalnak s rokonszenvvel csatlakozott a győzőhöz, mert a nemzeti öntudat éppen fejlődésnek, a hazafias érzés és gondolkodás emelkedésnek indult, s kapva-kapott minden alkalmon, melyben revellálhatott; a panslavismustól viszont tüntetéssel és megvetéssel fordult el. Mivel pedig a becsstelenségnek már átka, hogy ha valami tekintetben nyomorultsága bebizonyosodott, minden tekintetben megbizhatatlannak és gyanúsak veszik, mindenre képesnek és elvetemedettnak tartják: mindenkiiben megrogzött a hit, hogy a panslavismus, mely készen állott árulásra a haza, még később lehetett egyes ember, — Vajda ellen. Így ma-

¹⁾ Országos Levéltár 20,644—1844. sz. alatt.

²⁾ A rendelet átirata megvan a békési esperesség levéltárában. 1845.

gyarázta többek között az intézvény eredetét az öreg Karacsné, Vajdáék régi bizalmas ismerőse, leányához Terézhez szóló egyik levelében. „Vajda a télen át, ünnepnapokon, szónoklatokat tartott, melyekre felgyűltek a szarvasi előkelő nők és férfiak. Ebből irigység lett, valaki feladta őt és kemény parancsolat mene a consili-umtól Szarvasra, hogy rögtön fosszák meg hivatalától. De mégis volt a becsületes tótokban annyi bátorság, hogy nem engedelmeskedtek vakon, hanem vizsgálatot rendeltek Vajda tettei iránt. A censorok egész collegiuma összegyűlt, úgy keresik a tévelygő tudományt Vajda beszédeiben. Mikor elárulták a buták, jól tudták, hogy a mit ők tesznek, az a gonosz, a mit ők tanítanak, az a tévelygő.¹⁾ Így magyarázza azt manap is, majdnem négy évtized elmúltával, Pól Dani, Vajda egyik tanítványa. „A tót közönség, úgymond, vetekedve sietett Vajda előadásaira. Ezek láttára az evangélikus papság nemcsak helyben, de az egész esperességben féltékeny lett a már-már veszendő nyájára, a felekezeti elfogultság fölülemelkedett a hazafiságon, s a papok, hogy eme nagy ember bölcsészai és hazafíui befolyását a népre ellensúlyozzák, istentagadás vádját emelték Vajda ellen.²⁾”

Azt hiszik, hogy a gyanú tévedett és túlozott. A panslavismus hiveinek és Vajda irigyeinek jól eshetett a vizsgálatnak megindítása, — de magok nem voltak közvetlen okai. A szarvasi és egyházmegyei papság körében találkozhattak egyesek, igen is, a kik kárörömet éreztek volna a kitünő magyar ember és világias szónok megmontása fölött: de az egyház színe-java és többsége részvétellel sorakoztak körül. A mi a vizsgálatot okozta, maga az „Érkölsi beszédek“ kötete s a censor feladása lehetett, egyéb feladás nem kellett; a min a támadás fegyverének éle megtompult, — az az egyház kitünőségeinek jóakarata s az egyház autonómiája volt.

Zay Károly grófhhoz vagy késve ment az átirat, vagy maga nem sietett az illetéktelen útasítás elintézésével: annyi bizonyos, hogy az egy kicsinnyég megrekedt. Mi hajlandóbbak vagyunk a Zay halogatásának tulajdonítani. E derék magyar mágnásunkban az erős magyar és erős protestáns egyesült, ki szívós kitartással küzdött hazája alkotmánya- és vallása függetlenségeért. Már az 1825-iki nevezetes országgyűlésen mint az ellenzék egyik kiváló tagja szerepelt; s ettől fogva min ég mint a polgári és vallási szabadság előharczosa munkálkodott, a legbuzgóbban és legsikeresebben, mint felekezetének egyetemes főfelügyelője. E tisztében különösen három czél¹⁾ lebegett szemei előtt, melyet élni töre-

¹⁾ A levél Karacs Teréz birtokában. Kelt 1844. aug. 30-án.

²⁾ Pól Dani, szarvasi főjegyző közlése.

kedett; úgymint: megszilárdítani az egyház jogi helyzetét kívülről az állammal és törvényhozással szemben, s kikivni a vallások teljes egyenjogúságát; továbbá az így kívülről megszilárdított egyház jövőjét biztosítani jó rend s egy a kor követelményeinek megfelelő iskolai rendszer által; végre az így kívülről és belőlől megszilárdított egyházat tömörebb testté alakítani az unio útján. Az elsöre nézve nem szünt meg soha a protestantismus sérelmei ellen szavát emelni úgy az országgyűléseken, valamint más intéző körökben és szava nyomatékos volt. Hogy ezen törekvései nem maradtak siker nélkül, bizonyítja az 1843-iki III-ik és 1848-iki XX-iki törvényezikk, mely utóbbi a vallás-felekezetek teljes egyenjogúságát mondotta ki; a mi a másodikat illeti, 1842-ben és 1845-ben, miként már említettük, Zay-Ugróczra tanügyi értekezleteket hívott össze, melyeken létesült a „zay-ugróci tanterv“, a mely a magyar nyelvet minden iskolában a kötelező tantárgyak sorába emelte; de legfőbb és leghőbb törekvése a harmadik, a reformátusokkal való unió volt, melyet ő indítványozott, melyért ő fáradozott leginkább; miként azt másutt már előadtuk. Az ő akkor igazolt féltékenysége egyháza jogaira, ellenzéki bizalmatlansága a Helytartó-tanács udvari politikája iránt kétségtelenül elítélte az útasítást, mely egyenesen az 1790/1-iki XXVI-ik törvényezikkbe ütközött; s csak húzakodva tette át a bányakerület felügyelőjéhez, Prónay Albert báróhoz a további ellátás végett. Prónay pedig éppen úgy folytatta, a hogy Zay kezdette.

Igy történt aztán, hogy bár a vizsgálat elrendeléséről mindenki hallotta a hirt, de annak fogatosításáról alig tudott valaki bizonyost; mert az augusztus első felében keletkezett helytartó-tanácsi irat az augusztus utolsó napjaiban tartott bányakerületi gyűlésen tárgyalásra még nem került.

A halogatás látszott a legbölcsebb eljárásnak, ehhez fogadott Zay és Prónay, ehhez Székács József, az ágostai evangyelmi egyház egyik legjelesebb s egyszersmind legtapintatosabb ferfia. Az ő egyéniségében a felvilágosodott gondolkozás körütekintő eszélylyel, a következetes határozottság megnyerő simasággal párosult, mi kiválólag képesítette, hogy a kormány illetéktelen túlkapásaival szemben, a legkényesebb ügyekben is, böles óvatossága által a maga és egyháza igazait sükereesen megóttalmazza. A cselekvésre mindenha, így mostan is kész volt. Az ő meggyőződése szerint ez a helytartó-tanácsi útasítás jogtalanul támadta meg az egyházi autonomiát, azért meg kellett a támadást hiúsítani; s igaztalanul fenyegette Vajda Pétert, azért meg kellett ellene védeni. Vajda neki még sopronyi iskoláskodása óta benső barátja

¹⁾ Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangylikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1883. 149—150. II.

volt, kiben mind az író mind az embert őszinte melegséggel szeretete és nagyrabecsülte. Hiszen két év előtt, midőn a Kisfaludy-társaságba bevezette s mint új tagot üdvözölte, épen ő hirdette róla: „hogy azon férfiu, ki annyi szép művel gyarapítá irodalmunkat, kinek munkáin a legtisztább erkölcsiség, a legmélyebb vallásosság s a legnemesebb emberiség ömlik át, ki a szentírás nyelvével rokon, s a kelet bájos képeivel művészileg gazdagított előadásával oly ellenállhatatlanul igézi és nyeri meg az olvasókat, ki a mérték lánczaiból kibontakozva próza alakjába a legmagasabb költői érzelmeket önté s ekép irodalmunkban a költeménynek egy sajátos nemét alkotá, ki valamint legtöbb munkáiban mindenütt, hymusaiban különösen az emberileg legnemesebb, legfőbb, legistenibb érzelmek tolmácsa, gondolatok hirdetője, erények papja volt: megérdemli, hogy a társaság tagja legyen.“¹⁾ Baráti aggodalommal rögtön meghányta-vetette a kérdést, s egy hosszabb levélben, melyet Ballagi Mórhoz intézett, részletesen megbeszélte. Igaza van Ballaginak, hogy e levél függésben tartja az ember ítéletét a felett: valjon a szerző fenkölt lelkét, humanitását, szívét szeresse-e inkább vagy körültekintő böles tapintatosságát bámulja. „A dolog veleje — írja Székács — az marad, hogyan kelljen Vajda barátunkat becsülettel kimenteni a tömkelegből, melybe, mint tökéletesen hiszem, ártatlanul tévesztette magát. Vegyük a dolog menetét. Az intimatum gróf Zayhoz, ez által báró Prónay Alberthez érkezett. Ez elküldi majd, vagy már el is küldte az espereshez, ki azt az esperességi gyűlésen fogja felvételni. Kettőre teszlek figyelmetessé: a magyarhoni dicasteriális ügyek csigamenetére és az esperesség eljárására. Az esperesség vagy in pleno concessu fogja kérdőre vonni Vajdát, vagy küldöttséget nevezend ki. Ezt az utolsót jobban szeretném. Igyekezettek, hogy abba oly férfiak választhatassanak, kik embertársaik hibáit menteni hajlandóbbak, mint nagyítani. Ha már kisülne, hogy Vajda beszédében csakugyan vannak elmondva olyanok, mik megrovást érdemelnek; ez mondassék ki őszintén, de csak általában s a citatumokat elhallgatva; de egyébiránt jegyeztessék meg:

1. Hogy Vajda minden egyébben a gymnasium disze, sőt a beszédekben is a jó sokkal több, mint a rosszalandó.

2. Hogy az esperesség ezen egy, nem annyira bűnös, mint hibás lépés miatt tartját hivatalosan megintendőnek hiszi, hogy jövőre ilyesmitől tartózkodják.

3. Hogy az esperesség gondoskodott, hogy a jövőben a beszédek vagy megszüntessenek, vagy ellenőrség alatt történjenek; végre

4. Csatoltassék, ha szükséges lesz, a relatióhoz Vajdának nyilatkozata, melytől aztán a legtöbb függene. Legjobb lesz a ké-

¹⁾ A Kisfaludy-társaság évlapjai. IV. k. Pest, 1844. 25—26. l.

sedelmezés. Ezt így lehetne eszközölni. Az esperes fölvéteti az intimatumot, valaki feláll s azt indítványozza, hogy a dolognál investigációra levén szükség, küldöttség neveztessek ki, a Helytartó-tanácsnak pedig annak útján irassék meg, hogy az esperesség az intézvényt fölvevén, investigációt rendelt legyen, melynek eredményéről annak idején tudósítai fogja a Helytartó-tanácsot. Nagyon könnyen meglehet, hogy a Helytartó-tanács, melynek csak csinján szabad iskolai ügyeinkbe avatkoznia, ezen válasszal be fogja érni, — otthon pedig a megintést magát majd elintézzük keresztyéni szellemben. Ha pedig a helytartó-tanács választ sürgetne, ez csak egy vagy két év mulva történék, s az alatt a dolog jóformán aludnék. Ezen utolsó mód volna a legjobb, de meglehet, hogy még más jobbat is tudna. Azt mindenesetre mellőzni kell, hogy Vajda in pleno concessu válaszoljon. Sürgesetek a küldöttség által eszközözendő investigációt. Egyre igyekezék Vajdát elkészíteni, t. i. arra, hogy a legrosszabb esetben az esperességnek rosszsalását ki kell mondania, nem annyira, hogy Vajdát vádolja, hanem hogy önmagát mentse ki, mint a mely azzal vádoltatik, hogy a beszédek tartását megengedte. Amyi bizonyos, hogy Vajdát elejtenünk gyalázatunkra válnék. Majd, ha később a véleményeket hallani fogod, s azt látnád, hogy a dolog veszedelmes fordulatot venne, add tudtomra, hogy az esperes és felügyelő uraknak is irhassak. Bárcsak ne lenne előbb esperességi gyűlés, mint júniusban, talán akkor magam is lemennék. Az esperes urat rá kellene bírni, hogy az ügyet ne hajtja végre privát úton, mert úgy nem lehetne többé késleltetni a dolgot. Ezt csak azon esetre hagynám helyben, s ez volna a harmadik mód, ha az esperes privát úton válaszolna, hogy az investigációt elrendelte, s ha aztán ezzel olaltatná az egészet. De attól tartok, hogy egy személyt aztán jobban sürgethetnek, mint egy testületet. Válasszátok, a mí jobb. Itt bizonyosat mondani már csak azért is nehéz, mert sokan szólhatnak a dologba.“¹⁾

Az eljárásnak tehát Székács szerint három módja volt: a pleno consessu, a magán úton s a bizottság által való kérdőre vonás. Az utolsó ígért legtöbb haladékot, ennél fogva ez látszott a legkedvezőbbnek és leghasználhatóbbnak. Az egyház ezt választotta, s véle a passiv ellenállás terére lépett.

Nem volt ez akkor oly elhagyott tér, mint a milyen ma, hála Istennek. Akkor mind a megyék, mind a felekezetek, földalom, gyakran jöttek abba a kényszerűségbe, hogy e térre meneküljenek. Mert a midőn a bécsi udvar mind az ország alkotmány, mind a protestáns vallás szabadsága ellen támadásra táma-

¹⁾ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.

dást halmozott, — a fenyegetettek egyedül a passiv ellenállással védhették magukat, nehogy a jogos méltatlankodás és eikeseredés oly eszközöket dobjon kezeikbe, a mik ellen az önkény törvénytelen fellépése és megtorló bosszúja igazolt színen tűnhetnék föl. Türelemmel a jelenben, bizalommal a jövő iránt, összefont karokkal, tétlen fönséggel nézni a viharnek elébe: — ebben állt a harcز bölesége, hősisége és művészete. Azok tettek legtöbbet, a kik nem tettek semmit. S akkor is, mint később a patens alkalmával, meggyőződhettek Bécsben, hogy az erőszak ha kiviheti is, mikép a nemzetet törvényes cselekvésében megakadályozza; de sehogy sincs módjában, hogy rákényszerítse azokat, kik szabadságukról lemondani nem akarnak, mikép a hatalom törvénytelen intézkedéseit tettelegis hozzájárulásukkal mozdíták elő.¹⁾

Igy történt, hogy semmi se történt. Az intézvény megakadt s a vizsgálat maradt. Már az esztendő vége felé közeledett, még sem érkezett ez ügyben semmiféle jelentés Budára, annál kevésbé érkezhett Bécsbe. V. Ferdinánd király türelmetlenkedve november 24-én, pár soros kéziratral egyenesen meghagyta a kancelláriának, hogy siettesse az ügyet, s annak eredményéről adjon véleményes jelentést;²⁾ miért a kancellária december 5-én megsürgette a Helytartó-tanácsot, ez viszont 1844. január 24-iki üléséből a főfelügyelő Zay Károly grófot komolyan útasította, hogy az elrendelt vizsgálat sikeréről, s az eddigi műlasztásnak okáról nyomban számot adjon.³⁾ Zay sietve felel, hódolattal és mentegetőzéssel szólva, de jövőre is vajmi kevés kilátást nyújtva.

„Ismételve illetőde meglepettem — írja fölterjesztésében február 11-én — a Helytartó-tanácsnak kegyes intézvényéne által, minthogy én, mióta hivatalomba léptem, az azzal összekötött kötelességek és így a felsőbb helyekről hozzám érkezett parancsok és meghagyások teljesítésével is sohasem késtem. Ha minden buzgóságom és erélyem daczára is a teljesítendők kívánt gyorsasággal nem teljesítetnek, oka azon viszonyban rejlik, mely köztem s az igazgatóságom alatti előljáróság között létezik, mint-hogy közigazgatási szerkezetünk a késlekedők ellenében nekem más hatalmat nem tulajdonít, mint a felszólítást és intést s más fenyegetést sem, mint az intésnek addigi ismételését, míg a meghagyottak nem teljesítetnek.

Ezek folytában a mai nap vett kegyes intézvényre bátorodom általánosan válaszolni, miszerint Vajda Péternek a szarvasi

¹⁾ Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Az akademia 1878. július 1-én tartott ülésében mondotta Ballagi Mór r. tag. Budapest, 1879. 31. l.

²⁾ Országos levéltár. 10840/845. sz. a.

³⁾ Ugyanott.

evangelikus iskolában tartott erkölcsi beszédjei iránt, vizsgálatételre az eddigi gyakorlat s protestáns szervezetünk szerint az illető kerületi felügyelőt azonnal felszólítottam, ez azonban a vizsgálat sikeréről engem mindeddig nem tudósított. Minek következtében — ujlag komolyan figyelmeztettem, miszerint a kérdéses vizsgálatételt befejezni s róla mielőbb tudósítást adni kötelességének ismerje.¹⁾

Bizony ez a második figyelmeztetés is kárba vészett. A kerületi felügyelő ragaszkodott a bevett szokás rendes alakiságaihoz, s csak a superintendentia augusztusi közgyűlésében vétette föl az ügyet. A gyűlés pedig kiadta a békési esperességnek oly meghagyással, hogy a vizsgálódást megejtván, eredményéről tudósítást tegyen, a felküldeni rendelt nyilatkozatokat, kézikönyveket avagy jegyzeteket mihamarább kívánja be s terjessze ide.²⁾

Vajdának az egyház magatartása jól esett. Nem azért, mert biztosítékot láthatott benne a megrovás és hivatalvesztés ellen. Hiszen az nem nyugtalanította, ez nem rémitette. Nem az az ember volt soha, a ki abban helyhezte volna a boldogságot, hogy a hatalom kegyének sugaraiban sütkérezzék, hívságos kitüntetéseivel csillogjon. Nemes, tiszta öntudata ovó és fedező paizsa volt minden ellen, a mi igazságtalanságot és jogtalanságot szenvednie kellett. Nemes, tiszta öntudattal, biztos, önálló lélekkel nézte a világot, szemlélte az életet. Tudta ő az elnyomottak keserveiből, melyek mintha csak az övéi lettek volna, szívének hurjain oly igaz fájdalommal rezdültek végig; tudta ő a szenvedők könnyeiből, melyek mintha csak az ő szemeiben ragyogtak volna, oly megható panaszszal ömlöttek elő nála; ismerte ő egész ridegségében a valóságot, hiszen annyiszor jajdult föl miatta természeti rhapsodiáiban és keleti elbeszéléseiben: hogy nem mindég annak van igaza, a ki erősebb, a ki hatalmasabb. Nemes, tiszta öntudata eléggé biztosíthatta, hogy ha talán az illetéktelen beavatkozás a megrovást kicsikarhatja is, — nincs oka pirulnia, mert annyival inkább méltányolja felekezetének és nemzetének jobb és nagyobb fele; a jövő pedig igazolni fogja. Nemes, tiszta öntudata biztosíthatta, hogy ha talán a kiméletlen erőszak Szarvason állásától megfosztatja is, Pesten bizonyára rokonszenves támogatást és elegendő elfoglaltatást talál, sokkal több szórakozással és szélesebb hatáskörrel. Eppen azért, a mint meg nem ijedett a Helytartó-tanács utasításának híréül, sőt jóízűen nevetett a komédián s nyugalommal és örömmel élvezte a nyári nagy szünetet a budai hegyek között:³⁾ úgy nem rettegett az utasításnak követke-

1) Ugyanott.

2) A békési esperesség levéltárában. 1845.

3) Karacs Ferenczné levele Karacs Terézhez. Kelt 1844. aug. 30-án.

ményétől sem, ellenkezőleg jókedvűen nézett elébe, s buzgalommal és sikerrel tanított az iskolában, s Ballagival felváltva szónokolt a templomban. Jól esett mégis Székács leveléből látnia, hogy az egyház, melynek ő ellenségei szerint hitelveit s ezekben mintegy létjogát támadta meg, bizik benne és nemcsak hogy ellene nem lesz, sőt ügyét pártul is fogja venni; a minék immár a superintendentia és utána az esperesség gyűlése bizonyosága lehet.

Az esperesség csak egy negyedév multával gyűlt össze. Ekkor, november 20-án, fölvette a kerület átiratát s Kristóffy Sámuel esperes elnöklete alatt kimondotta: hogy a conferentia ez ügyet most el nem döntheti, hogy a legközelebbi gyűlésre halasztja, melynek napjaiul 1846. február 17-ét és 19-ét tűzi ki, minthogy 18-át Luther Márten emlékének szenteli, halála 300 éves fordulója alkalmából. Mindazáltal tanácsolja az esperesnek, hogy közölje a beszédeknek néhány oly férfival, kik majd a gyűlésen róluk véleményt mondjanak.¹⁾ E tanács értelmében, a Székács kívánsága szerint, az esperesség választmányt küldte ki, megbizva egyfelől az „Erkölesi beszédek“ átolvasásával, másfelől a Vajda nyilatkozatának bekérésével. A bizottság egyiket sem tartotta valami sürgősnek és nem is sietett összeülni. Vajdára annyira kedvező hangulat uralkodott. Haan Lajos érdemes történetírónk, mint a bizottság egyik tagja, akkor áttekintette a kötetet, de a mint emlékezik, abban semmi rosztat, erkölcstelent vagy vallás-ellenest nem talált; általában úgy vélekedik, hogy a vizsgálat fölmentette volna Vajdát.²⁾

A fölmentés azonban szükségtelenné lett. Vajda, ki eddig viritó egészségnek örvendett, az 1846. év elején egyszerre lázas betegségbe esett. Baját előbb maga növelte, mert nem vette komolynak, mint nem veszi senki, ki az ő módjára szabad idejét a nyílt természetben tölti, s magát az időjárás minden viszontagsága ellen megedzi; később az orvosi ügyetlenség nagyobbította, mert nem tudta biztosan megállapítani s a gyötrő láz ellen érvághozhoz folyamodott. Az iskolai tanács január 21-én már lemondott a reménységről, hogy a súlyos betegséget húzamosb idő alatt kilábolhassa, s végzésileg útasította a többi tanárt, hogy tárgyai megosztásáról értekezzenek egymás között.³⁾ Csak a szeretet remélt és hitt még a maga vérmes ragaszkodásával, s ott virrasztott éjjel-nappal drága betege fölött, minden csöndesebb perczet enyhülésnek, javulásnak, gyógyulásnak nézve, a mint azt a szerető feleség nézheti. Ő és hű barátnéja, Karaes Zsófi, ki anyja halála óta nagyobbára Szarvason tartózkodott a Vajdáék házá-

¹⁾ A békési esperesség levéltárában. 1845.

²⁾ Zsilinszky Mihály szives értesítése.

³⁾ A békési esperesség levéltára. 1846

ban, híven megosztottak az ápolás gondjában és kinjában.¹⁾ Végre Vajda erői egészen kimerültek, fölemésztette a rettenetes nyavalya s lecsapolta a rettenetes tudomány. Hir szerint nyolczszor nyitották föl ereit, hogy a betegnek, miután a láz lobossá változott, a tüdő is szívós gyuladást kapott, könnyebbülést szerezzenek.²⁾ A szerető feleség bizalma, hite és reménykedése, — aggodalomba, félelem- és kétségbeesésbe csapott. Óh, hiába volt a köny, a gond, a fohász, nem segített immár, — közelgetett a vég. S a mikor a beteg ágya mellett barátnéja fölváltotta, tépő keservének féket eresztett, sirt, zokogott, jajgatott.

Hasztalanul.

Mint a legerősebb tölgyfa kidől, ha életnedvétől megfosztják: úgy kidőlt a legedzettebb férfi is.

Vajda február 10-én meghalt.

Barátai ekkor azt susogták, hogy gonosz kezek siettették a nemes életet kioltani.³⁾

Gyanú volt, nem egyéb, minden alap nélkül, nyilatkozata a szeretetnek, mely ily kora elmúltába nem birt belenyúgodni.

Szerető hű felesége megtörve, barátai megdöbbenve álltak ravatala mellett. Koporsója felett egyik legjobb barátja Ballagi Mór mondott gyász-beszédet, az igaz fájdalomnak rövid, szaggatott beszédével, kevés, de határozott vonással jellemezve a halottat.

„Természet fiának ismerte és nevezte Vajdát a nemzet, mondja a többek között, s ezen elnevezéssel barátunk valójának egész jellemét fejezte ki. Hol legtisztább, legszentebb érzelmeink fakadnak, Hol örök törvények háborítatlan összhangzásban uralkodnak és bori és derü egy jótékony célra működnek: ott a természet kebelén honolt barátunk lelke.

Élete dalainak legszebbike volt, melyet zenge, lelkét visszatükröződő. Élete minden álmaival sejtelmeivel, minden örömeivel és fájdalmaival dal, édesen ömledező dal volt; — bölcs esze, szenvedélyt nem ismerő lelke összhangba tudá olvasztani az élet visszhangzatait.“⁴⁾

A természet fia visszatért — a természetbe. Betegsége válságos fordulatanak, halálának és temetésének hirt, úgy szólva, egyszerre jutott a fővárosba. Petőfi gyönyörű rhapsodiában siratta el; Székács, Garay, Frankenburg fájó szívvel jelentette olvasóinak a kínos veszteséget, mely a közoktatást, költői és tudományos

1) Karacs Teréz: Adatok Vajda P. családi életéhez. 28. l.

2) Frankenburg Adolf: Emlékiratok. II. k. Pest, 1868. 121. l.

3) Karacs Teréz: Adatok Vajda P. családi életéhez. 28. l.

4) Pesti Divatlap. 1846. évf. 162—163. l.

irodalmat érte; Székács lapja épen azon számában, melylyel február 28-ának, Luther emlékének áldozott, szólott róla. Íme, ezt az időt tűzte ki az esperesség a vizsgálat megejtésére, s e napon már lelke, kibontva szárnyait, ott állott az Örök-Biró előtt. Földi igazságszolgáltatásra nem szorult.

Ellenségei könnyen elfeledték, nem úgy szerettei, különösen hű felesége és hálás iskolája.

A szegény asszony, az előbb oly deli, viruló szép, nehéz bánatától pár hónap alatt lesorvadt, vázzá alakult. Hiába biztatta barátnéja, a lelkes Karaacs Teréz meleg, rokonszenves nyílt levelében: „Te voltál életének egyetlen jutalma, te voltál tiszta törekvéseinek legközelebbi tanúja, csüggedelenségének résztvevő buzdítója; szóval te valódi nő voltál a valódi férfi mellett, így te vigasztalva lehetsz és boldog a jövőben is.¹⁾ Hiába fordult felé a részvét, mikor néhány hó múlva Pestre látogatott, szinte tűntető érdeklődéssel és melegséggel; hiába keresték föl tisztelgéseikkel és meghívásaikkal, még olyanok is, a kikkel előbb sohasem érintkezett, mint a derék Brunswick és Nádasdy grófnék. Az általános figyelem és részvét csak fölzaklatta, — ő csak sirni és jajgatni tudott. A közrészvét mutatója volt a csapásnak, a mely sújtotta, annyival inkább érezte azt egész nagyságában. S kegyelettel ragaszkodott drága halottja emlékéhez. Később férjhez ment ugyan, „mert ezen szerelemre teremtett nő, a mint Karaacs Teréz magyarázza, sokkal jobban szerette Vajdáját, mint-hogy le tudott volna mondani a házasság élet gyönyöreiről; szépsége újra kivirult, ismét deli gömbölyű lett, s mint híres férfi özvegyét, mint szellemes társalkodót körülrajongták²⁾“ — s ő annak adta kezét, ki épp úgy csüngött Vajda emléken, mint ő, ki megengedte önmegtartó gyöngédséggel neki, hogy az ő neve mellett az első férje nevét is viselhesse, melyhez a sírig hű maradt.³⁾

¹⁾ Életképek. 1846. évf. 287—288. l.

²⁾ Karaacs Teréz adataiban Vajda P. családi életéhez. 29 és 32. l.

³⁾ Erre nézve Karaacs Teréz a következő érdekes apróságot beszéli el: „Házassága után így ír az én jó Katim hozzám: »Jóslatod betelt, férjhez mentem, szörnyű rideg volt a magánélet. Szerettem Chovant, hiszen Vajdám is szerette őt, de mióta nem Vajdánának neveznek, keservesen fáj szívemnek. És őh, sirom nem lehet Vajdámé mellett, sírkövemen nem viselhetem a Vajda nevet.« Igen, Katit Vajdához nemcsak szerelem, nemes büszkeség is köt. Ezen kesergő levélre írt válaszom borítékára ily czímet irtam: T. Vajda-Chovan Kati úrnőnek. A levélben pedig tanácsolám neki, kérje meg férjét, hogy engedje magát ezután így irni alá. Az egyezés megtörtént. Chovan szerető gyöngéd férj volt, kit barátnőm éppen oly bensőleg szeretett, s oly mélyen gyászolt, mint szive első választottját. Második özvegyülése után, a második férj neve lassanként kijött a forgalomból s ő ismét Vajdáné lett, különösen fővárosi számos ismerősei és rokonai, inkább a régi megszokott, magyarosabb névvel

Vajda balálával persze a vizsgálat örökre félbeszakadt. A békési esperesség a bányakerület augusztusi közgyűlésében bejelentette: hogy a vizsgálódás megtételére választmányt küldött ki. De mielőtt ez megbizásában eljárhatott s a kívánt nyilatkozatot kivehette volna, Vajda Péter elhalt s ekkép a vizsgálódás tárgya megszűnt. A mire a bányakerület elhatározta: hogy ezen tudósítás az egyetemes gyűlés útján a Helytartó-tanács-hoz fel fog terjesztetni, azon hozzáadással s ünnepélyes óvással, hogy miután az érintett intézményben foglalt kívánatot, s különösen azon záradék, mikép az iskolai ifjúsághoz csak oly beszédeket tartsanak, melyeket a felsőség eleve átnézett és helybenhagyott, az 1791-iki XXVI-ik törvényezikk által biztosított szabad tanítás elvébe mélyen beleütköznek, s különben sem volna kivehető, — ezen kerület a szabad tanítás megcsönkítése s megszorításához segédkezet nem nyújthat.)

Még két esztendő se telt el: s az ünnepélyes óvások ideje lejárt. A nagy forradalmi és politikai vihar szele, mely Párisban kitört, végig söpört Európán, végig Bécs és Budapest felett is. S a mi elavult és elaggott: intézmény és ember, sodorta messzemesse és röpültek azok, mint a könnyű szilánkok. Egy szép napon csak eltűnt a Helytartó-tanács is, cenzurástul, Szabó Jánosostul, minden pereputtyostul. A régi Magyarország nemesi kiváltságaival és társadalmi különbségeivel, a multak éjébe temetkezett s az új Magyarország ragyogó hajnalon megszületett s lón benne minden ember — ember, egyenlő a törvény előtt, egyenlő jogban és kötelességben, szabad lelkiismeretére és gondolatára: úgy a hogy Vajda Péter sovárgva jósolgatta.

Aztán a viharra fojtó esend, a ragyogó fényre nyomasztó köd következett. Fásult közöny, gyötrő feledés nyomta el az emléket. A jók emléke csak a szivekben élt.

Végre virradt megint. A hazafi-kegyelet sietett fölkeresni a porladó sírokat, hogy márvánnyal megjelölje, virággal megkoszorúzza. A szarvasi főiskola körében is Tatay István, a derék igazgató elnöklete alatt szoborbizottság alakult, s Vajda emlékére megkezdette az 1846-ban megindított, de a nagy idő miatt fél-

szólíták őt. A Vajda Péterné név különben azért jött újra forgalomba általában, mivel az özvegy folyamodni akart a Vajda Cuvier-fordításának tiszteletdíjáért az akademiához. De ezt csak mint Vajda P. özvegye tehette. Ezen ügyben való eljárásra Pompéry János urat kérte meg, kit már családjánál fogva ismert. Pompéry kitékedett vele, hogy valjon miként nevezze a Vajda műve díjáért folyamodó nőt: Vajda árvája, Vajda özvegye, vagy Chovanné? S lett megint egyszerűen Vajda Péterné. 32—33. l.

1) A békési esperesség lelváltárában. 1846.

benhagyott gyűjtést és 1861-ben, május 8-án, népes ünnepély-
lyel felállította a díszes pyramist, rávésetve a magasztos szava-
kat, miket Vajda hirdetett, miket az idő igazolt: „Az igazság
szava áthatóbb a menydörgésnél, s az igaztalanság villámot hord
kebelében.“¹⁾

Jó, hogy ez emléke áll; legalább ez hirdeti nevét. Mert
műveiről úgy is, elég méltatlanul, rég megfeledkezett a kö-
zönség.

¹⁾ Tatay István szarvasi igazgató szives értesítése.

SZÉCHY KÁROLY.

NYELVÉSZETI LOGIKA

eleven példákban.

„Az etymológiát“, azt írja Hovelacque,¹⁾ „a mint leggyakrabban kezelik, sem tudománynak, sem mesterségnek nem lehet tekinteni. Az etymologia magában csak alakoskodás, elmfuttatás, elannyira, hogy az etymologusnak nagy ellensége, engesztelhetetlen ellensége éppen a linguista. Szóval az etymologia magában és magáért csupa találgatás; nem gondol a tapasztalással és megéri a mütatós látszataival annak, a mi alig hihető vagy alig valószínű... A linguisticai elemzés kimutatja a hiúságát az etymologia könnyüszerü hasonlítgatásainak; ezek bár egy másodperczig sem állják ki a módszeres rostálás vizsgáját.“

Módszeres kritika csak logika alapján épülhet, a mely eljárás tehát amazzal ellenkezésben van, nem állhat emezzel egy alapon. És valóban sűrűn találkozni oly etymologizálással, mely a logika hiányát érezteti. De ha ily hibába bukdos saját birtokán az etymologus, mennyiszor kell neki botlania, ha a syntaxis sokkal kevésbé vert útjára téved. Tanulságos példát lelünk erre Joannovics Gy. ily czimü értekezésében: „**A nek-ragu név és a birtok-szó**“, mely a M. Nyelvőr ez idei folyamában 14 lapot (9—15. és 52—48.) foglal el

Ebben, hivatkozva előbbi hasontárgyu czikkeire, imígy ír Joannovics: „... azt mondtam, hogy ha az olyan szólásokban mint: vége szakadt a vitáknak stb. birtokviszonyt állítok fel a kérdéses szók között, megsértem e főelvet: A dativusnak nincs birtoka. Be kell e szerint bizonyitanom, hogy a nek-es név ilyenkor nem is birtokos, hanem dativus “

¹⁾ La Linguistique par Abel Hovelacque Paris. 1881. (16. lap.) Igen jeles könyv, melynek tárgyát imígy értelmezi szerzője: „Linguistica . . . az articulált beszédet alkotó elemek s ezen elemeket illető, vagy illethető különböző alakok tanulmányozása “

A *stylaris* hibák közül csak azokat említem meg, a melyek a logikába vágnak. Így a „kérdéses“ szót nem helyeselhetni, mert hiszen még csak kezdetű vagyunk a cikkeknek, tehát semmi sem foroghatott még szóban vagy kérdésben. A 'kijelölt' vagy 'aláhúzott' szavak: úgy jobban lesz vala mondva. Más az, hogy: „ilyenkor nem is birtokos“ hibázik a szórend ellen, és így kell vala: „ilyenkor sem (is nem) birtokos. Látnivaló, mert hiszen azt akarja állítani, hogy az idézett elv a felhozott szólás esetében is áll. De szálljunk a dologra.

Minden bizonyításra egy maior propositio szükséges okvetlenül. Itt meg van, t. i. „a dativusnak nincs birtoka“. E hát nem volna baj, valamint a sem volna, hogy negativa propositio, ha a conclusio is: 'a vitáknak nem birtokos' az lenne. De nem az, mert ezt csak mellesleg említi J. és pozitív állítása az, hogy ama szólásban a „vitáknak“ dativus! Tehát negatív maiorból pozitív conclusio, mi a logika szerint nem járja.

Hanem hagyjuk ezt és vizsgáljuk a maiort. Nyelvészünk „elv“ nek nevezi, mit nem tesz vala, ha a logika műnyelvét fontolóra veszi. Sőt nem is kell vala tovább mennie egy közönséges értelmező szótárnál: „*Grundsatz*“ (Fundamental-Satz), ein Satz, der eine Grundwahrheit enthält; Etwas, das man als unbestreitbar zu Grunde legt.“ (*Sanders*, Wörterb. d. d. Spr.) — Hát meg van-é a szóba vett állításban csak egy vonása is ennek a diagnosisnak vagy is specifica differentianak? De J. még ezzel a címmel sem elégszik meg, hanem „főelvnek“ mondja; a mely kapcsolt két szó csak úgy illik egymáshoz, mint ha a feneket fenekelnők vagy az alap alá akarnánk alapot rakni. Nem elv hát biz' a, hanem egy értelmetlenségig rosszul mondott álparadoxon, melynek kellő alakot így adhatnánk: „A magyar mondatban egy dativusnak sincs birtoka“. Ez aztán megjárja, ha elvnek nem, mert nincs benne az „elvitázhatatlanság“, hanem minden esetre maior propositionnak és kész vele az enthymema:

Egy dativusnak sincs birtoka: tehát: a „vitáknak“ nem birtokos. Hanem, hogy syllogismus legyen belőle, minor-t: „vitáknak, dativus“, kell közbe igtatni. Amde a minorhoz kétség férhet, ezt kell vala hát mindenek előtt bizonyítani, holott J. a conclusio megbizonyítását igéri az idézett helyen.

Tettiesen azonban mégis csak a minort bizonyítja illeténeppen:

„A legelső kérdés mindig az: a *nek*-es szó birtokos-e vagy dativus?”

A kérdés *disjunctivum iudiciumot* tesz fel, mely így hangzanék: A *nek*-es szó vagy birtokos, vagy dativus. Úgyde a logika azt mondja: Hogy a *disjunctivum iudiciumra*, mint maiorra

syllogismust építhessünk, az alternatíváknak egymást kirekesztőknek kell lenni. Tehát a birtokos nem dativus, és a dativus nem birtokos. De ez semmi sem egyéb, hanem maga az a főelv, melyre van alapítva minden további bizonyítás, és emebben reá hivatkozni szembeszökő *petitio principii* — Ilyen a J. nyelvészeti logikája! Megtanulhatni belőle, mi a „szarvas liba“.

Aztán bár használna valamit neki a *petitum principium*! De nem biz' a semmit, hanem eldobni való, mert hamis és a benne foglalt alternatívák nem rekesztik ki egymást. Bár mely *nek*-es szó a mondatban lehet: 1) dativus, és nem birtokos; 2) birtokos és nem dativus; 3) birtokos és dativus egyszersmind.

Ezek már kettőnként véve valóban kirekesztik egymást. Az 1) és 2) szembetűnőleg, szó nélkül; az 1) és 3) egyeznek abban, hogy mind a kettő dativus, de az első nem birtokos, az utóbbi birtokos; 2) és 3) egyeznek birtokos voltukban, de az egyik nem dativus, a másik dativus; q. e. d.

Tehát az én alternatíváim a logika törvényeivel egyeznek. És miben hibázott J. ellenök? Abban hogy ő a harmadik kombinatiót nem akarja elismerni. És miért nem? Mivel ő a „birtokos“-nak bámulatos eredetiséggel oly fogalmat csusztat önkényesen alája, a melyet a világ nem ismer. Ez a fogalom pedig . . . jaj! ezt maga sem bírja értelmezni, hanem hosszas, részletes, mesterséges eljárással akarja a „birtokos“ és nem birtokos (dativus) *nek*-es szavakat megkülönböztetni így:

„A legelső kérdés mindig ez: A *nek*-es szó birtokos-e vagy dativus?“

Ez a kérdés, mint látók, a *petitum principium*on alapul, s emezzel együtt áll vagy bukik. De engedjük el most és lássuk a különböztetés módját.

A . . . kérdésben való eligazodásnak két próbája van¹⁾ Az egyik a kérdéses szónak *nek*-kel vagy e nélkül állását, illetőleg állhatását tünteti föl. A mely név ellehet e rag nélkül, az birtokos; a mely nem állhat nélküle, dativus: pl. Megveszem a *Pál telkét*; v. *Pálnak* a *telkét* megvenném mindjárt. Birtokos tehát a *Pálnak* szó. Ellenben: *Pálnak* a *feje* fáj. Dativus e szerint a *Pálnak* név“.

¹⁾ Az eligazodásnak lehet módja, útja, eszköze s még sok mindene; de „próbája“ nem lehet az, a mit J. akar értetni vele. Az ő „próbája“ azt kellene hogy eldöntse, vajon dativus-e vagy birtokos a *nek*-es szó; de az eligazodás próbája“ azt deríti fel, vajon el- vagy nem, jól vagy rosszul igazodtunk-e?

Megjegyezvén azt, hogy nem egy két példa, hanem száz is általánosságot nem bizonyít és még kevésbbé, ha az állító a maga szükségére faragja őket, — azt mondom, hogy az ajánlott „próba“ számtalanszor cserben hagy. Lám a J. saját példájában: Pálnak a *telkét* megvenném, e helyett nem mondhatni: Pál a telkét megveszem, tehát Pálnak mellől nem hagyhatom el a *nek* ragot; tehát „Pálnak“ dativus! „Igen de hagyjuk el a névelőt is.“ Erre azt felelem, hogy a „próba“ nem parancsolja. Aztán, miért ne mondhatnók: „A Pál feje fáj?“ Hiszen *fáj* ige mellé nem kell okvetetlenül dativus. A népdal így hangzik: „Fáj, fáj, fáj, fáj, fáj a szívem fáj, fáj, Fáj a szívem te éretted, mióta megismermertelek stb. Tehát stb.

„A másik a helyettesítés próbája, jelesül [tehát több is lehet, csak hogy nem ily „jeles?“] A birtokosra nézve a névelős személyes névmás: *az én, a te* stb. (*házam, házad* stb.); — a dativusra nézve a személyragos *nak, nek: nekem, neked,* stb. (*szokásom, szokásod* stb.) Amaz a birtokost, emez a dativusban álló nevét pótolja“, (akarja mondani: helyettesíti; — nem synonymák!) . . .

Az előadás szerint előre kell tudnunk, vagy reáfognunk, hogy a kérdéses szó „birtokos“ vagy „dativus“. Az aranyművesnek hát két különböző próbák kellene. Ha gondolja, hogy arany az ékszer, az egyiket, ha gyanakszik hogy talmi vagy más hamis aranyból van, a másikon. No de ne cavilláljunk, az idézett helyben nem logikai, hanem *stylaris* hiba van, mit könnyen kijavíthatni. Hanem több az, hogy a próbák maga megbizhatatlan, mert éppen úgy mondhatni egyfelől, *nekem a házam*, mint másfelől, *az én szokásom*. „A szomszédnak a háza égett el:“ ebben a „szomszédnak“ nem dativus, mert nem neki égett el a ház. Szintúgy mondhatjuk: *az én szokásom*. „Nekem szokásom“ = *ich habe die Gewohnheit*. „Az én szokásom az“ sat. = *Es ist meine Gewohnheit*. Hangsúlyban is különböznek magyarul: *Nekem* > > *szokásom*; és *az én szokásom*.

Ezekután a J. további példáit, minthogy a „jeles próba“ haszontalansága eléggé ki van mutatva, nem elemzem, hanem meg kell mondanom azt, hogy a „próbák“-ból — hókusz-pókusz — „szabályok“ lettek és ezek többekkel szaporodtak imígy:

1) „A mely név el lehet a *nak nek* rag nélkül, az birtokos; a mely nem állhat nélküle, az dativus.“ [Jegyezzük meg, hogy itt *tacite* oly név van értve, a melynek személyragos (birtokragos) név társa van a mondatban.]

2) Ha a *nek*-es nevet névelő személynévmással helyettesíthetni: úgy birtokos; ha személyragos *nek*-kel pótolhatni: úgy dativus.

3) A birtokszó a birtokos[nak] többségével szemben *nem* vesz fel birtokos többségre mutató ragot (*ok, ök, aik, eik.*) A dativussal szemben felvesz.

Emleget még 4. és 5. szabályt is, de ezek saját szavaival: „más részletekkel foglalkoznak“, mellőzhetjük hát mi is, mint ő.

És most már azt kérdem, lehet-e ezekből fogalmat alkotni? Aztán, van magyar ember a ki ama szabályok illetőleg „próbák“ alkalmazása nélkül is egyszerre ne tudná „birtokos“-e bizonyos név vagy sem?

Lássuk: miből tudja?

Azt hiszem bizonyítgatás nélkül is kimondhatom, hogy birtokos alatt a magyar világ azt érti, a kinek vagy a minek „birtoka“ van. Ha hát két külön név birtokviszonyban van egymással, akkor az egyik birtokos, a másik birtok. A kérdés már az, hogy miképp fejezik ki a nyelvek azt a viszonyt?

É tekintetben az indoeurópaiak és a miénk közt ellentét van. Amazokban a birtokost jelölik meg, de a birtoknak nincs saját ragja és a viszonyt csupán csak a genitívus jelöli. A magyar a birtokost, (mint tudva van a személyragokkal), jelöli meg, és ez a jelölés okvetetlenül birtokost tétet fel. De mi ezt sem hagyjuk jelölés nélkül. Igende *genitivusunk* nincs, tehát más fogáshoz kell folyamodnunk. Egy az, hogy a birtokos-szót a birtokszó eleibe, de nyomósítva (accentuálva) tesszük közzetlenül. Meg kell különösen jegyezni, hogy ebben az esetben a birtokszót soha sem nyomósítjuk, a mi természetes, mert a birtokosszó jelző lévén, a jelzettnek mindig elvonja magára az accentusát, úgy hogy e fogás szerint a birtokost éppen csak az accentus jelöli. Ha már ama feltételek közül valamelyik nincs meg: azaz, 1) nem tehetjük közzetlenül a birtokszó eleibe a birtokost, 2) ha nem is eleibe, hanem utánna helyeztük, 3) ha nem a birtokost, hanem a birtokot kell accentuálnunk, akkor a második fogáshoz folyamodunk. t. i. egy rokonos alakot, a dativust vesszük segítségül s a többi jelek hiányában ezzel tüntetjük ki a birtokost.

És miért? Mivel különben nem tudnók meg egyszerre és tétovázás nélkül, hogy a mondat több szavai közül melyiket teszi birtokossá a személyraggal mindig mindig elmaradhatatlanul és félreértetlenül jellemzett birtokszó. A birtokost ellenben saját külön vonás nem bélyegzi: mert hiszen elül és nyomatékosan akárhány más viszonyu szó is lehet téve; a *nak nek* végzet a dativussal közös.

J. mindezek ellenére a „birtokos *nek*-es szóból egy a tulajdonképpeni dativustól különböző specialis külön ejtést akar teremteni nyelvünk számára; pedig az elkülönítést még ama három

hatalmas szabály nagy készülékével sem lehet biztosan végrehajtani és azon dativus a melyiket azok annak mutatnának ki, egyzersmind birtokos is lehet, mihelyt birtokszó járul hozzá. „A gyermeknek sarkantyut ígértem, nemde ebben, mint az ígéhez való viszonyából világosan kitetszik, „a gyermeknek“ dativus. De ha hozzátésem, hogy „a csizmájára“, birtokot adok neki s ez, szintoly világosan birtokossá teszi, dativusi viszonyát azonban legkevésbé sem változtatja meg. „Az inasnak a szabó elhozta a nadrágát“, ebben az „inasnak“ kétségtelen birtokos, mert a „nadrág“ az *inasé*. Hagyjuk ki a személyragot az utolsó szóból, azonnal megszűnik az „inasnak“ birtokos volta, és tiszta dativussá válik.

„Az inasnak a szabó elhozta a nadrágot:“ ebben minden „nak“ mellett a „nadrág“ lehet akárkié, rendelhette pl. az ura számára az inas.

J. úgy látszik a „birtokos“ álnév alatt genitivust akar nyelvünkbe becsempészni,¹⁾ s ezt iparkodik mindenféle mesterséges fogással, „szabályok“ kal és „próbák“ kal megkülönböztetni, a mi sehogy sem sikerül neki, a mint a két első szabályra nézve megbizonyítottam, és most egyjárást kimutatom az ő saját példáján: „vége szakadt a vikáknak“. Ebben azt állítja J. hogy a „vitáknak“ nem birtokos, hanem dativus. Hagyjuk ki belőle a birtokszót: „vége“, és legott kiviláglik, hogy „szakadt“ és „vitáknak“ nincsenek dativus viszonyban, tehát „vitáknak“ nem „dativus“, és így J. conclusiojával ellenkezőleg: birtokos.

Minden bajnak az az oka, hogy J. a birtoknak a birtokviszony kifejezésében uralkodó hatalmát nem akarja elismerni és ezzel nyelvünk legkétségtelenebb sajátját, a mennyiben rajta áll, elenyészteti. De még tovább megy és azt meri állítani, hogy a személyrag (*ja, je* stb.) nem is jelöl mindig birtokviszonyt. „A személyragos névutó“ — írja — nem birtoka a *nek*-es szónak; nem is birtokszó.“ Lám! az elfogultság még a birtokviszony eszméjét is megzavarta nála. Hiszen a birtokot nem veszi a nyelvtan a vastag, anyagi értelmében²⁾

¹⁾ Rokonos nyelvekben, pl. a finn-ben, törökben, van igenis genitivus, de a dativusétól egészen elütő saját raggal. Ellenben a nem rokon német olykor a dativusból csinál birtokost az ilyen szólásokban, mint: „Dem König von Garba seine Braut (Goethe) — Az örmény nyelvben a dativus a genitivustól a VII. cjegetés közzül csak kettőben különbözik az egyes számban — néha, a többesben soha sem.

²⁾ Hogy felüldítem az emlékezetét J-nak, idézek egy helyet nem nagy tekintélyű könyvből: „Eine erschöpfende Definition der Bedeutung des Genitiv's lässt sich nicht geben, er drückt sehr allgemein die“ (enge) „Beziehung eines Begriffs auf einen andern aus; so wird durch den Genitiv ausgedrückt der Besitzer ('der Herr des Hauses'), daher die Bezeichnung genitivus possessivus, das Ganze im Verhältniss zu einem Teile ('die Hälfte des Hauses'), ge-

Ő pedig azt tartja, hogy: a *fiunak* előtte álltam; a távozónak utána néztem; a javaslatnak ellene nyilatkoztál,“ előtte, utána, ellene nem birtokszók. (Közbeszólva a végmondatot kifeledte vagy az író vagy a szedő a szövegből, és így nincs vége a periódusnak.) Hanem a valóság az, hogy azok bizony mind birtokszók, csak jól kell hangsúlyozni: a *fiunak* előtte, a távozónak utána, a javaslatnak ellene; holott a személyragok és *nek* nélkül: a *fiu* előtt, a távozó után, a javaslat ellen. A világra mint a rendes birtokviszonyban.

A mi a 3. szabályt illeti, az a kérdés áll elé, van-e a birtokos szónak alakító hatása a birtokszóra? A felelet az, hogy igenis, van: meg kell egyezniük személyben és számban, akár nominativus-, akár dativus alakulegyen a birtokos. A szemléltető tábla:

1. az én ökröm és ökreim,
2. a te ökröd és ökreid,
3. a gazda ökre és ökrei,
4. a mi ökrünk és ökreink,
5. a ti ökretetek és ökreteitek
6. a gazdák ökrük és ökreik.

Hoho! kiáltja a 6 számra J. „Mikor a birtokszó lerázogatta magáról az *uk*, *ük*, *aik* *eik*-féle többest, nem kérdezte, hol a határvonal, hanem csak folytatta ebbeli működését és végességül rést ütött a dativus uralmát védő bástyafalba is.“ A rozsz és zavaros allegoria helyett elmondom a tiszta tényt, melyet az elfogulatlan inductio szolgáltat, imígy:

A nyelvszokás feleslegessé tette a 6. pont alatti concordantiát és megengedte, a 4. pont alatti egyes raggal élni, azzal a kikötéssel, hogy kétség vagy félreértés ne keletkezzék vele. Az, hogy nominativus- vagy dativus alakulegyen a birtokos nem tesz semmi különbséget; akármit mond J. — A kiváltsággal való élésnek határvonalát mutatni ki, sem szabály útján, sem okoskodással nem lehet; az író vagy szülő belátásától, izlésétől, lelkiismeretességétől függ megítélni, mikor használja *-ja*, *-je*, *-ai*, *-ei* és másfelől az *-uk*, *-ük*, *-aik*, *-eik* ragokat. A feljebbi kikötésen kívül semmi más szabályt vagy útasítást e tárgyban nem adhatni és, ha J. nyolcz teljes lapon át vesződik haszontalan distinctiókkal, Si-

nitivus partitivus, das Objekt einer durch Abstraktum ausgedrückten Thätigkeit (der Sieg der Tugend über das Laster genitivus subiectivus) u. s. w. *Alle diese Eintheilungen sind in sich schwankend, treffen höchstens den Gebrauch einer Sprache und erschöpfen auch diesen nicht.*“ (Brockh. Conv. Lex.) Az utolsó mondatkört én húztam alá, hogy hivatkozhaszam későbbre reá.

syphus követ hengergeti: (V. ö. a 4. számú jegyzés végét.) én pedig a hegytető közeléig kísérvén, itt elbúcsuzom tőle, őszintén kijelentvén, hogy észrevételi tehetségét, kutató szorgalmát becsülöm s azt hiszem hogy gondosabb elemzés és első ötletei olykori megtagadása nyelvészeti működését idvesebbé tennék.

Igy is figyelemre annyira méltó nevet vívott ki a tudomány terén magának, hogy az „ur“-at nélkülözheti. De „Túri Mészáros István“ a „Népnyelvének ügye a nyelvújítás óta“ című könyv szerzője, már nem lehet el a nélkül. No's hát T. Mészáros I. úr a népnyelvről írván, könyve élén mindjárt lábrugást adott neki. Ez a szólam: „a népnyelvének ügye“ annyira elüt a nép — a nemzet — nyelvétől, hogy, a ki imez iránt, kellő becsülettel viseltetik, lehetetlen hogy a tollán kiereszse. És nemcsak azzal ellenkezik, hanem a könyv foglalatának sem felel meg. Midőn valaki a zeneművészetről ír könyvet, imígy fogja címezni: a „zeneművészet“, vagy a „zeneművészet ügye“, de sehogy sem így: a 'zenének művészet' vagy a 'zeneművészetének ügye'. „A népnyelvének ügye“, tehát e helyett 'a népnyelv ügye', kétszeresen hibás.

„De nem logikai hiba“, veti talán ellenem T. M. I. úr. Én annak tartom s a nevéét is birom adni: „ambiguitas in terminis“. Mert magyar nyelvünkben a hangsúly változtatás értelem változással járhat. Tegyük csak: két felolvasó előadást hirdet,

egyik „a socialismus terjedéséről“, a másik „a socialismusnak

a terjedéséről.“ Az elsőtől azt várjuk hogy a szemünk látára szaporodó és sűrűdő tényekben a socialismus, jellemét, vonásait, jelenségeit tüntesse ki, úgylahogy tulajdonképp a socialismusról beszéljen. A másodiktól azt, hogy feltéve hallgatóinál a socialismus eszméje ismeretét, azt mütassa ki, miképp szaporodnak az odavágó tények egy vidéken, miképp terjednek több vidékre, miképp harapóznak több-több rétegeibe a társadalomnak. Ha már e helyett az első a terjedést tárgyalná, a második a socialismus eszméjét fejtegetné, nem de mind a két esetben esalódnánk várakozásunkban s a tévedés oka az előadások címeiben rejlenék?

Bocsánatot kérek hosszadalmasságomról, de lám 33 eszten-deje, hogy a mondataaccentus fontos volta és a nyelvre háramló következményei számbavételét sürgetem, de oly kevés eredmény-nyel, hogy meg kell minden alkalmat ragadnom sürgetéseim ismételése végett.

Hanem a mit a cím nem mond, az, hogy a 127 lapból álló könyvecskének $\frac{1}{6}$ -a terjedelmes polemiát folytat kettőnk u. m. Imre Sándor és szegény magam ellen, mint a kik szálkát „képziünk“ a clique — akarom mondani a Nyelvőr-consortium — szemében.

Más dolgába nem avatkozom, hanem ezúttal csak az engem illető leczkésésben szándékozom kimutatni a logikátlanságot.

Legelsőbbben is lássuk, mi adott okot a támadásra?

Az „Ellenzék“-ben 1881. „A nyelvajítás és Ballagi“ czím alatt egy kis cikket tettem közzé és abban többek közt a következő észrevételt koczéztattam: „Gyűjtőnek mindenek előtt szorosán, pontosan végére kell előbb¹⁾ járni, mi valóban [az] értelme a felfedezte szónak, s azután s ahoz képest ajánlani egy vagy más fogalom kifejezésére. De a mi „nyelvmivelőnk“ felkap kutyafuttában egy szót s elégtelen utánajárással vagy a nélkül is csupán a körülményekből vagy a contextusból indukálva reá fogja, s nem egyszerhamisan, hogy ezt vagy azt teszi.“ Erre a példákat, — mint az id. h. meg is irtam, — „egy pár híján „a nyelvőr I. és II. kötetéből szedtem, a hol mint kétségtelen igazságokat, minden kritika, minden kételkedő vagy igazító jegyzés nélkül közlik“.

E persze elég volt a T. M. úr haragja fellobbanására s a büntett elkövetése után négy évvel — szabadjon Jeremiással siránkoznom — „megvonta az ő kéz-iját mint ellenség, megerősítette a jobb karját mint ellenség, . . . kiöntötte mint a tüzet az ő boszankodását“ ama rostált czímű pamphletben. De megfélekedzett haragjában a logika szabályairól s legelső lövésével a nyíl csak levegőt vagy párát sértett. Azt irván t. i. hogy „olyanok is találkoznak, a kik, ha egy otthonbeli vagy ismertebb“ [latinos és németes comparativus] vidéki tájszót változott vagy [éppen] más jelentéssel hallanak más vidéken, a szokatlan jelentést hamis vagy helytelen használatunak gondolják.“ Ebből alkalmat vett magának T. M. I. úr „és tött engem mint a nyilra való célt“ (J. sir. 3. 12.) illetésképpen: „Igy gondolkozhatik pl. Brassai S. is . . . És megenged nekem, . . . ha meggyengíteni igyekszem abbeli felfogását,“ [felfogást gyengíteni!] mintha minden tájszónak csak egy — és épen“ [az] „általunk“ [barbarismus] „ismert — jelentése volna jogosult“. [Mi keresete van itt „jog“-nak?]

Egyszer hát felteszi T. M. I. úr, hogy én gondolhatok valamit. Aztán tüstént reá is fogja, hogy az a valami az én felfogásom, s neki fog nagy apparatussal, a „meggyengítésének“. Merem mondani, hogy e nem „jeles“ dialectica, melyet nem csak meggyengít, hanem földre is terít az, hogy én oly bolondot soha se nem irtam, se nem mondtam, se nem gondoltam Czáfolata tehát e tekintetben „célvesztett lövés“ (M. Ny. Sz.) De czáfolata részleteihez igenis van szóm.

*) A szövegben hibásan: „előbb“.

... „nagyon felötlő“ — írja — „mikor“ [felötlő, mikor!] „azt olvassuk Brassai értekezésében, hogy: ‘Agyafurt: székely szó és együgyüt, nehéz elméjüt, nehéz eszüt jelent. Ezzel a Szabó D. „makacsa“, a Horváth Zs. „makranczosa“ igenis megfér, mert az ostoba ember olyan és [in]-capacitálhatatlan. (Az „in“ tollhiba.)... de hogy „furfangos eszü, ravasz, alattomos“ (M. Ny. Sz.) „verschmitzt, verschlagen“ hogyan jutottak hozzá, azt bajos volna megmondani. Igaz, hogy a cretinismussal megfér olykor, talán gyakran is, a ravaszság, a fortély... de azért nincs szó-táriró, a ki azt kockáztatná, hogy cretin=rusé, vagy blödsinn =list, schlauheit.’

Most már kezdődik a czáfolat, vagy, mint T. M. I. úr nevezi, a „szó jelentésével vagy jelentéseivel való bibelődés“ egy költeményen, hogy t. i. az agyafurt szót a nép is használja — több helyen.“ Kifogásom csak a két utolsó szó ellen van, és mig M. úr meg nem nevezi azokat, a „több helyeket“; 2) meg nem mondja, hogy melyik jelentésében használja a „nép“ az agyafurt-at; 3) ki nem mutatja, begy a ravasz értelemben használók nem a paptól vagy néptanítótól vagy egyenesen a hirlapokból (népkönyvekből, naptárakból stb.) tanulták, szabadjon költeménynek vagy legfeljebb hebehurgyán odavetett állításnak nyilvánítanom. Azzal szemben meg kell mondanom, hogy apai részről nagyanyám magyar, apám nagyanyja, anyám, ennek apja, anyja és minden nemzetsége székelyek voltak, magam nem egy ízben voltam Udvarhelyszékben, napokat és heteket töltöttem ott és így közvetlen tapasztalásból állithatom és állítom az „agyafurt“ szónak incriminált értelmezését.

Költeménytől hozzávetésig (conjecturáig) csak egy lépés, nem csoda hát, ha imígy folytatja M. úr: „Igaz hogy Pázmány P. . . . mikor ezt írva: ‘ezeket a magok agyafurt elmélkedések csigázásaiból satullyák’) a szent Háromságtagadó tévelygők’ — lehet, hogy együgyüt értett az agyafurton, de bajos feltenni arról a rátarti embertől, hogy együgyü emberekkel érddmesnek tartotta volna polemizálni.“

Eltekintve attól, hogy a szavak helyes rendje így kívánta volna: hogy együgyü emberekkel tartotta volna polemizálni érddmesnek“; el attól, hogy az idézett helyen az „agyafurt“ nem embereknek, hanem elmélkedéseknek a jelzője, el végre attól, hogy ostoba vagy együgyü „elmélkedés“-t képzelhetni, de ravasz „elmélkedés nonsens, világos, hogy az egész csupán csak a T. M. I. úr úgyhiszem-ét fejezi ki, és érvül nem szolgálhat ellenem. Ennek a belátására még a logikáig sem kell mennünk. Mindazáltal, hadd állítsak vele szembe én is egy hozzáve-

) Sajtoltják.

tést. „Agyafurt“ tökéletesen analog ezekkel: „színehagyott“, eszeveszett, melyeket minden ember tud, mit teszen. No hát agyafurt az a kinek az agya (vertex=fejtető, per synecdochen kaponya) meg van furva. Az agyfurás aligha történhetik az agyvelő sérelme nélkül; hogy pedig ilyes sérelem, — kérdjük meg Flourens-tól, Broca-tól, Claude Bernardtól, vagy mivel már ezek meghaltak, Balogh Kálmántól, v. Török Auréltól, — csak butithat, eszet veszthet, de valami positiv tehetséget pl. „ravaszság“-ot nem kelthet, tehát a kérdéses szónak etymológiája is az én értelmezésemet igazolja. Még idegen nyelvben is lelek analogiát. „Schwatz mir kein Loch in Kopf!“ azt mondja valaki L. P. Hahn Adelsburgjában, mit a lexicographus így magyaráz: „Wolle mich nicht dumm machen“. Az is ide vág, hogy a részségység kezdődő kábulását „angestochen“ jelzővel fejezi ki a német, szintűg mint a hordó megfurását.

T. M. I. úr maga is sejti érve erőtlenségét és annyiba hagyván, tanuk után jár, de nem lelkiismeretesen, mert azt állítja, hogy Molnár Albertnél agyafurtság *gonoszszágot* jelent. Merő költemény! A dolog így van: Molnár szótára tudtomra 1. kiadásában (Hanovba, 1811.) az „agyafurt“ távollétével ragyog („brille par son absence.) A 2. és 3-ban (Haydelbergae, 1621. és Francofurti 1644.) már meg van imígy: „Agyafurt *cerebrosus pervicax*.“ (Ebből a körülményből mellesleg mondván kitétszik, hogy Molnárnak későbbre jutott tudomására a szó.) Hanem ha a latin szókra keresünk, ezt leljük:

„Cerebrosus *αυθαδης, παραλογος*, Agyas, visszafordult agya, haragos, haragjában elbódult.

„Pervicax *ισχυρονομων, μονοτροπος, αυθαδης* keménynyaku, versenyes, megátalkodott.“

Itt hát a „gonoszszág“-ról egy betű sincs. De biz' a „ravaszság“-nak sincs meg árnyéka is. A synonymák egy részét a „makacs“-ra stb. vihetni vissza, (mit én sem tagadtam) más részét az együgyüre, eszetlenre. Mert *παραλογος*=Qui praeter rationem accidit, Rationi non consentaneus, Absurdus“ (Steph. Thes. L. Gr.); — „*μονοτροπος*=Simplex,“ mely már a class. latinságban is és a későbbiben még gyakrabban együgyüt,¹⁾ de soha sem „makacs“-ot, sem „ravasz“-t nem tett. Továbbá Molnárnál ez áll:

¹⁾ Haec animum movere . . . puellae simplicis (Ov. Her. 12, 90.) — Animum simplex Helena ne rustica dicam, Hanc faciem culpa posse carere putas! (H. 18, 285.) — Prodigia eo anno multa nuntiata sunt. Quae quo magis credebantur simplices („einfältig“ Schell.) ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur (Liv. 24, 10, 6.) — Simplicissimi omnium habentur iracundi . . . quos quidem non simplices dixerim sed incautos. (Sen. de Ira. 2. 16.)

„Agyafurtság Pervicacia, Cerebrositas. Perversitas“ Igen de az utolsó szó ó latinban nem tesz „gonoszságot“, hanem fonák-ságot („Verkehrtheit, Verkehrter Sinn“). Probálja meg csak valaki gonoszságnak fordítani ebben: „Quae est in hominibus tanta perversitas, ut, inventis frugibus glande vescantur? (Cic. Orat. 9 [31]). Vagy itt: „Ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas. (Cic. Off. 1, 40 [145]). Molnár tehát sem a „gonoszság“-ra sem „ravaszság“-ra nem tanu. Még kevésbé „koczkáztatta“, mint M. úr állítja, hiszeme szerint maró gúnynyal, „hogy: „blödsinnig“ = agyas, szilaj stb.“ Már csak azért sem, mert ő nem irt német-magyar szótárt s ha mások „koczkáztatták“, arról ő nem felelős¹⁾.

Mindezek szerint T. M. I. úr logikailag nem következtetheti, hogy „az agyafurt“ mindent jelent inkább a mostani irodalmi és népnyelvben, csak egy gyűjt nem.

Az „irodalmi nyelvre“ nézve már csak azért sem, hogy csak utólagosan bizonyítja felesleges példákkal végállítását. Feleslegességgel, mert hiszen én azt szintoly jól tudom, mint M. úr, és nem is tagadtam, éppen azt sajnáltam és sajnálom, hogy a tájszógyűjtők perversitása hamis értelemben csempészte be a kérdéses szót az irodalomba. A mi pedig a „népnyelvet“ illeti, a kérdéses szóra nézve hosszabb és érettebb tapasztalásaimnál fogva több tekintélyem lehet nekem mint T. M. I. úrnak, a ki ha mit tud róla, olvasásból (netalán második kézből, hallomásból) meg compilált és semmi esetben sem kritikai szótárokból tudja.

Bocsánatot kérek, hogy ily óriási hosszúra nyújtottam polemiamat, de így se tudom, kihúztam e azt a követ a kútból, a melyet stb. A következőkben rövidre fogom a dolgot. Lássuk.

„Brassai azt mondja, hogy a Nyelvőr gyűjtője helytelenül állítja, hogy Csallóközön az azsark dorongot jelent. (T. M. I. úr). — Semmi és senki „helytelenségét nem emlegettem, hanem csak idéztem a Nyelvőrből, hogy „Azsark dorong, (Csallóközi tájszó)“. Aztán figyelmeztettem a gyűjtőt, hogy azsark = (a székely) azsag és piszkafát jelent, a mit T. M. I. úr is igazol; tehát nincs oka belém kötni, mert az is igaz, a mit nem Csallóközre sem más tájra vonatkozólag, hanem egész általánosságban irtam, hogy: „doronggal senki sem piszkálja, sem nem szítja a tüzet.“ T. M. I. úr csak alkalmat ragadott arra, hogy megint „meggyengítse“ követelte „felfogásomat“ és megtanít, hogy azsarg (azsarg, azsag, arszak, zsaszak, zsaszag) hatfélét

¹⁾ A T. M. I. úr idézte IV. (honnan számozza, ő tudja) kiadásban az, a mi az I—III-ban nincs meg, nem Molnárra, hanem Pariz-Pápaire vall. De ez sem mond egy árva szóval is egyebet.

jelenthet, a mivel semmi közöm, s csak azt mondom reá: legyen lúd ha fehér.

„Gyalogszerben: gyalog (Csallóközben).“ Erre az adatra, azt jegyeztem meg: (id. h.) „nem hihető, és egyik a másiknak nem is synonymája.“ T. M. I. úr az utóbbi állításomat kapja fel s azt kérdi: „Gyalogszerben mért ne jelenthetne gyalogot?“ Szolgáljon feleletül egy rakás analog kérdés: *félszer* mért ne jelelhetne *felet? fűszer fűvet, hangszer hangot, kényszer kényt, kényszer kint, konyhaszer konyhát, módszer általában módot, műszer művet, nyakszer nyakot, ószer (Trödelmarkt) ót, pusztaszer általában pusztát, védszer védet?* A két lapot tevő bizonyítgatás logikai minőségét nem feszegetem, mert igen hosszúra nyulnék, csak annyit mondok, hogy értekezésem czímére méltó.

Ismét kérdi T. M. I. úr: „**Szipirtyó** mért ne jelenthetne erkölcsstelen vén személyt?“ Jelenthetne biz'a, — mert elméletileg semmi sem gátolja, — ha a „Somogyi, Mező-Túri, Szegedvidéki“ állított szokást elfogadná az ország többi vidéke, hol se szipirtyónak, se szipának, se banyának nincs az a mellék értelme.

Szapuról azt állítottam, hogy „hárskéregből káva, mellyel a szapuló kádat megmagasbitják, hogy több gúnya férjen belé.“ T. M. I. úr azt írja reá, hogy tudtára nem káva, hanem fakéregből való gabonamérték. Igen, de ez megfenekes káva, mert ha a feneke kiesik, csak a kávéja marad. **Vetrecze** nem „édes orda,“ maga is elismeri T. M. I. úr. De aztán ő, a ki soh' se látott vetreczét, engem akar megtanítani, a ki „ettem es“ (mint a székely mondá a hedegüről), hogy mi az — szerintem: „eczetes, tejszeles lére készített tokány, „falatokra vagdalt hásból.“ Ő pedig Aristophanesből idézve egy jegyzetet, így értelmezi: „a megmaradt peccenyéből újra készített étel.“ És e más. azt mondja. Nem „más“ biz'a, mert én csak a készítése módját irtam meg, a hogy a „maradék peccenyét“ is elkészíthetni. T. M. I. úr logikája szerint a madarat nem volna szabad „szárnyas állat“-nak nevezni.

Igen szépen köszönöm, T. M. I. úrnak, hogy megtanított reá, hogy mit neveznek bizonyos vidéken sallangónak, t. i. a szekér oldalán fityegő vaskarikát. De már arra is kérem, kötelezzem még nagyobb hállára és tudósítson hol van az a bizonyos vidék, a mely szerencés volt szülőföldje lenni M. úrnak? Igaz, hogy mikor azt a népdalt halljuk, „Szülőföldem szép határa stb.“ nem kérdjük, hol az a föld? De, lám, a népdalokat nem költötték tudományos czélokra. Mert úgy aztán végére járhatok, hogy mi a „hátlusó felhérez.“ Felolvasásom alkalmával egy hallgatóm azt jegyzé meg, hogy „Kolozsvárt“ is hallotta a külvárosiaktól ezt a

kifejezést: hátulsó felhércz. — Ugyen ezt olvassuk M. Ny. szótárában is. „Némely jobb módu gazda szekeren, vagy más úriasabb szekeren a hátulsó kerekék előtt, ugyancsak a hátulsó tengely végéhez hasonló fölhércz van kapcsolva, hogy azon benn a szekérben ülni fogott utas fel- és lehághasson.“ De ennek a szekérrésznek a közönségesen ismert és nélkülözhetetlen „felhércz“-czel csak a neve, továbbá az hogy vaspálczákkal a tengelyvégekhez van kapcsolva és hogy lépcsőtül szolgál, közös, de a mi az utóbbiban fő dolog, t. i. hogy a hámfák reá aggatvák, amabban nincs meg; tehát voltaképp különböző részei a szekérnek.

„Végül“ írja M. úr — tagadja Brassai, hogy — t ö s z i m a g á t „hetvenkedik“-et is jelentheti.“ — Minthogy tagadáso-mat nem czáfolja, nincs szóm hozzá. De ha a „végül“ szóból azt következteti az olvasó, hogy ez neki utolsó kifogása, több logikát „tösz“ fel T. M. I. urról, mint a mennyit eddigelé tanusita ellenfelem, mert még kettő következik, még pedig jeles. „Brassai nem hiszi el a Nyelvőrnek, hogy vaczkor = hitvány“, nem biz'én s azzal igazoltam és igazolom, hogy „vaczkor = vadkör'tve“, mint a M. Ny. is értelmezi. T. M. I. úr imígy czáfol: „Épen így támadhatnánk rá Aranyra, a miért azt írja:

„Fejvakaró gond, s karczos kötelesség
Csak utána rántá, nehogy baja essék.“

mert — „Igaz hogy ez a kötelesség nem valami kedves volt, de az a karczos még sem egyéb mint karczos bor.“ Elszeren-csétlenedett parodia és hamis analogia! Hamis, mert 1) vacz-kor: substantivum, karczos: adjectivum; 2) vaczkor = vadkör'tve: ebben nincs semmi absurdum, de „karczos = karc-zos bor“, józan ésszel nem mondhatni; 3) egy szóval sem állítottam, hogy „vaczkor“-t ne lehessen metaphorául (= hitvány va-lami) használni, mint Arany is használja a „karczos“-t (= a mi karczol s annál fogva kedvetlen érzést okoz, melyet az a magyar is megért, a ki a „karczos bor“ tájzólalmot soha se hallotta. Aztán ha valaki éretlen vagy erősen fanyar kör'tvébe harap, azt szokta mondani: „Hisz'e nem kör'tve, hanem vaczkor!“ Tudtuk mi azt a „Nyelvőr“-ben bölcselkedő «szava-hihető ember» nélkül is.

De nem tudtam ám a mi most jó, és a mit a többinél terjedelmesebben kell közölnöm, hogy megértethessem a mit mondandó vagyok. Én (az id. h.) azt irtam:

«A gyűjtők tudományáról tanuskodik az is, hogy sok szót, mely a magyar ég alatt mindenütt használatban van, megmagyarázni tartanak szükségesnek. Pl. Gyertyagyujtatkor, hi-szemben van vakkant, dolgos, gondo, hágó, kiháló, hitvánkozok, egy sütet liszt stb.“ Halljuk mit mond rá T. M. I. úr:

„Már vagy én nem tudom, hogy mi a Nyelvőr ezéja, vagy csakugyan úgy van a dolog, hogy Brassai azt kívánja, hogy a ki csak a magyar ég alatt lakozik, olyan nyelvtudós legyen, mint ő.“

Meglehet, hogy azt is kívánom, mert hiszen pium desideriumok is léteznek; de sokkal inkább kívánom, sőt szükségesnek tartom, hogy T. M. I. ur nyisson be egy „logikába“ s tanulja meg mi a disjunctivum iudicium, és milyennek kell lennie, hogy maior propositio-ul szolgálhasson, és következményt lehessen húzni belőle. A mit T. M. I. úr húz — dignus vindice nodus. — arra „csakugyan“ nem lesz elkészülve az olvasó:

„Nem rég történt, hogy a közös“ hadügyminiszter elrendelte, hogy a tisztképző vagy miféle iskolák járassák a Nyelvőrt. „Fájdalom“, (germanismus, olv. „sajnos“) hogy „azok a tisztképző iskolák — úgy tudom nagy részt nem a magyar ég alatt vannak. Azoktól pedig a kik nem itt laknak — Brassai sem kívánhatja, hogy gyertya gyújtatkorról, hitvánkozikról fogalmuk is legyen. Sajnos, de a Nyelvőrnek is „közös“-nek kell lenni, de ha e“ (olv. a) „nem akarna is lenni, ha csak a magyar ég alatt valókhöz akar is szólani, ezentul is jól teszi, ha az ilyen há g ó, k i h á l ó, h i t v á n k o z i k - f é l e szókat megmagyarázza, mert épen ennek a három szónak a valódi jelentéseit — én pl. nem tudom maig sem. Pedig — minden tréfa nélkül mondom — a magyar föld legeslegküllőbb“ (talán: kellőbb) „közepében lakom...“

Ez az — eredetiben még tovább folytatott — diatribe, — [vajon tudják-e e szó valódi értelmét a magyar föld küllőközepén?] — két hatással volt rám, mikor olvastam. Elsőbben, „meggyengítette abbéli felfogásomat,“ mely szerint a Nyelvőr oly tudományos folyóirat, melyben nyelvünk jelenségei, sajátosságai, kétes kérdései az inductio módszerével megferő exactsággal, komolyan, szakértőleg, higgadtan és pártatlanul tárgyalatnak, — vagy a melynek legalább ilyennek kellene lenni. De T. M. I. úr meggyőzött arról, hogy az egy közép, „vagy miféle“ iskolák számára compilált „közösügyes“ pótkönyv (book of reference), melyből a magyarul inkább v. kevésbé nem tudók hiányos ismereteiket kiegészítsék. Másodszor gyönyörködtem abban, hogy Don Quijote szélmalmok elleni viadalának ily méltó párját láthattam, mint a milyen T. M. I. úr idézett nekem-rugtatása! Mert én az ő felfogásának nem „meggyengítése“ végett, — bajos is volna —, hanem erősítése, feljebb fokozása, élesítése és helyreigazítása céljából sugom meg neki, hogy én nem azért kétértelmű nemely gyűjtő „tudományát,“ — nem tudom, hogyan érti T. M. I. úr az utána beszurt (!) jelet? — hogy megmagyarázták, a hogy kitelt tőlök, a közlött szókat és szólamokat, hanem azért, hogy megmagyarázni „szükségesnek tartották.“ Hadd beszéljek el világo-

sításul egy adatot. Hol volt hol nem volt, barátságban éltem egy hajdu születésű és későbbre Biharban lakott férfiival. 3—4 év alatt társalkodtam beszélgettem vele, és én Erdélyországi létemre az egész idő alatt sem szót, sem szólamot nem hallottam tőle, melynek értelmét kellett volna kérdeznem tőle De volt ám nekünk egy közös barátunk, tudós, nyelvész és író. Ez ritkán történt együtt létünk alkalmával, hogy a hajdu egy s más szavát, mint addig nem hallottat fel ne jegyezze, és sokszor jelentését is meg ne kérdje. Ily tudósnak tartok én akár hány gyűjtőt s ezeket akartam csipkedni, T. M. I. úr pedig a „Nyelvőr“-t védi nagyobb tüzzel mint discretioval ellenem, és végre nyilvánítja, hogy „maig se tudja e három szó (hágó, kiháló, hitvánkozik) jelentését“ Kissé vastag tudatlanság és — éppen nyelvésznél, menthetetlen hiba. Mert né, — hogy hátul kezdjünk — a „hitványkozik“-nak sem törzsöke nem *ἀπαξ λεγόμενον*, sem szerkezete nem anomal s a kettőből minden magyar ember kihozhatja a „valódi“ értelmét. Aztán a M. Nyelv-Szótárából, — melyben etymologiai és értelmezési hiba elég lehet, de azért Czuczor és Fogarasi legálább is oly jó magyarok voltak, mint a Nyelvőr-Consortium bármely felavatott tagja, — onnan mondom megtanulhatta volna T. M. I. ur, hogy „hitván(y)kozik“ = soványkozik. — A „kiháló“ ugyan nincs meg a szótárban; de minden magyar tudja mit tesz: „hálni“, s biztosan következtethet az értelmére, mint a „kapni“ jelentéséből a kikapni-éra. Végre, gondolom, az Alföldön is csak hágnak valamire, ha egyébre nem, az *ugorkafára*, s azért a „hágó“ sem valami aenigmaticus szó. Talán a „Királyhágót“ is hallotta valaha T. M. I. ur? Ámbár erre tökélyesen illik a M. Ny. Szótárából értelmezés: „Ut, mely magasabb helyeken visz keresztül“; de biz' azt szabatosabban is lehet vala szerkeszteni, mert az illető útnak a menő csak azt a felét nevezi „hágó“-nak, a mely őt felfelé viszi, s ugyanaz a darab út a vele szembejövőnek: „lejtő“

És így miután a csatát bevégezém, — diadalmasan-e? azt, eszembe jutván Schiller ismeretes mondása, nem merem állítani — vagy bevégeztnek hívém, eszembe juta Horatius helye: „miles perhorreseit celerem fugam Parthi“ s látom hogy az én Parthusom, T. M. I. ur hátat fordítván nekem, még egyszer visszafacsarodik s egy igazán utolsó nyílat röpit ellenem ime szavaiban: „Brassai az Erdélyi bé-t szebbnek tartja az Alföldi b-e-nél.“ De biz'a most se lőtt a czélba; mert én nem hiszem, hogy mondtam vagy irtam volna ilyesmit. Nem is irhattam, miután Logikámba egy egész szakaszt igtattam a rokon- vagy ellenszenv káros hatásáról ítéletünkre. Hanem a dolog úgy áll, hogy nyelvünk analogiái szerint helyesebb alak a bé, mint a be. Ugyanis ez az igekötő irányadó helyhatározó (erre a kérdésre: *hová?*) s

az ilyek: *belé, együvé, elé, felé, fölé, köré, közé* (igazabban: *közzé*), *mellé, mögé*; nem különben az adverbialis szólamok is, mint: *Győrré ment, kővé vált, emberré nőtt*, „és az ige *testé* lőn“ stb. mind é-be végződnek, és a legelsőn kívül (*bele*) még tájejtésileg sem hallani: *ele, fele, föle, köze* stb. *köve* vált, *emberre* nőtt, *teste* lett stb.

És így a véglövéstől is menten másoknak adom át a tollat azzal a megjegyzéssel, hogy az „*audacter calumniare, semper aliquid haeret*“-ben rejlő veszélyt a *calumniator* csekély volta legkevésbé sem ártatlanítja. „*Parva sunt haec: sed parva ista non contemnendo maiores nostri maximam hanc rem fecerunt,*“ azt mondja Ap. Claudius Crassus. (Liv. VI. 41.)

Brassai.

EMLÉKBESZÉD NAGY PÉTER ALELNÖKRE.

Vitam defuncti hominis narro.

Önkénytelen és méltó borzalommal állunk a mi korlátolt értelmünkkel a te végire mehetetlen bölcsességü intézkedéssel szemben oh szent gondviselés! Örök időkre felfedezhetetlen és csak a te mindentudóságod előtt ismeretes elvek és törvények szerint igazgatod és intézed a mindenséget úgy egyetemében, mint legparányibb részeiben; mert a mit emberi ész és felfogás, az érzékei körébe eső tünemények észleléséből elvonva, mint ily örökigaz és kényszerítő törvényt vél felismerhetni, még a felfedezéseivel büszkélkedő mai természettudomány feltétlen párthivei saját vallomása szerint is, nem egyéb, mint a valószínű hihetőség felteteleinek többé-kevésbbé megfelelő hozzátetés. És e bizonytalanság áthatathatatlan homályában, a melyben nincs más vezérünk, mint a hit, már akár legyen vallásos, akár tudományos hit, haladunk életünk pályáján egy ismeretlen czél felé, minden lépten nyomon rá bukkanva egy-egy megoldhatatlan talányra, minden pillanatban beleütközve a lényünk tökélytelen voltánál fogva miniket mindenfelől környező korlátokba, a melyeken túl menni nem bírunk. Ám ez az élet öntudatra ébredésünk első pillanatától fogva elhalmoz vágyakkal és kötelességekkel, beléhelyez körülmények és viszonyok elutasíthatatlan kötelekeibe, kitesz a kellemes érintkezések és kemény összeütközések változó és váratlan esélyeinek, izgatja egész valónkat egymást követő édes reményekkel és aggasztó félelmekkel, szembe állít erőnket megfeszítő munkákkal és felemésztő küzdelmekkel, és mind e tőlünk merőben független és éppen azért nagyobbára ellenséges vagy legalább is kétes jellemű befolyásokkal szembe állít hol nagyobb, hol kisebb, de mindig korlátolt mértékével a testi és szellemi erőnek és tehetségnek felruházva. Élünk, tehát élnünk kell, tehát jogunk van élni. Ezt tanít-

ja a vallás, ezt sugja az önfentartás velünk született ösztöne; és mivel az élet mozgás, mozgunk, mozgásunknak tért keresünk. De e mozgó élet is eleintén ismeretlen előttünk, sokat kell tapasztal-nunk, sok mindenben kell keresztül mennünk, a míg szemünk meg-nyílik, hogy kezdhessünk látni. És ekkor mit látunk? Szétfoszlott reményeket, dugába dölt terveket, kárba vezett fáradalmas mun-kát, félre ismert jó akaratot, sárba rántott érdemeiket, indokolat-lan gyűlölködéseket, kaján irigységet és csak nagy ritkán itt-ott, mint egy-egy kis zöldellő nyugpontot a háborgó hullámok végte-len pusztáján, egy-egy sikerült vállalatot, egy-egy nemeslelkű tet-tet és a mi a legeslegritkább: egy-egy boldog embert.

Megtanuljuk hamar, hogy saját szabad akaratunk mily cse-kély tényező működésünk és ténykedésünk iránya meghatározásá-ban, hogy legkevésbé tőlünk, hajlamunktól és választásunktól függ életpályánk kijelölése, hogy nem saját meggyőződésünk és belátásunk, hanem vagy elutasíthatatlan kötelesség parancsa vagy elháríthatatlan körülmények kényszere határozza meg többnyire hol, mikor, mit és miképpen cselekszünk, szóval, hogy annyira nem vagyunk urai a magunk helyzetének, hogy sokszor abban se vagyunk szabadok, hogy magunk szemelhessük ki a helyet, a hol, a társadalmat, a melynek körében élni és működni akarunk. Mi csoda tehát, ha e tapasztaláson okulva önkénytelenül és csak-nem észrevétlenül beletörődünk az adott helyzetbe, és átlátva, mily bizonytalan és kiszámíthatatlan a jövő, mily ismeretlen és elérhe-tetlen mind az, a mi a magunk saját szűk hatáskörén kívül esik, mind inkább a közellevőre és jelenre pontosítjuk össze törekvé-seinket, a könnyen elérhető és ugyszólván kezünk ügyébe eső célokat tartjuk szemmel, és bizonyos könnyelmű lemondással, nem törődve semmivel, a mi nem égető kérdés, a pillanatnyi szük-ség követelményeinek szolgálunk, és nagyra vagyunk vele, ha az éppen kézben levő munkánk némi sikerét birjuk felmutatni. Meg-elégszünk, ha a má-t biztosíthatjuk, a holnap — az kérdőjelnek marad mind addig, a míg a má-n átmenve tegnappá nem válik. És mégis szeretjük elhitetni magunkkal, hogy van nekünk egy magunk kitűzte és választotta szilárd életcélunk, a mely felé kö-vetkezatosan, és a határozott irányból soha ki nem térve, öntu-datosan haladunk, mert önzésünk tetszik magának abban a csa-lódásban, a mely saját önkényes elhatározás színében tünteti fel a kényszerítő szükség nyomásának engedő önmegadást, a követ-kezetes, szilárd jellem tiszteletcímével ruházza fel a számunkra kijelölt út türelmes követését, független gondolkodásnak mutatja bé a másképp nem tehetés kérlelhetetlen sanyaruságát. Az élet hullámai ragadnak magukkal, a mikor azt hisszük, hogy előre törünk; a ránk nehezedő nyomások alatt görnyedve, a minden-

felől ránk mért csapások ellen védekezve azt képzeljük, hogy küzdünk az étellel; és a mikor a körülmények kedvező csoportosulása, az események szerenesés találkozása némi eredményre juttat, ujjongunk a nyers győzelem, a kivivott siker örömeiben — Hánykódunk és vergődünk, de azt mondjuk, hogy küzdünk és munkálkodunk. A vallásos lélek mind ebben az örökké való bölcs gondviselés kiszámíthatatlan intézkedéseit látja, és megnyugvó bizalommal aláveti magát annak, a mit el nem kerülhet, egyetlen vigasza e tételben van: „minden jó, a mit az Isten tesz;“ a modern tudomány önhitt elbizakodása jónak látta e jótékony hit helyébe a „létért való küzdés“ erkölcstelen elméletét állítani oda, természetesen nem mint vigasztaló hitet, hanem mint tudományos tant, mint megfejtését az emberi sors változatai talányszerű rejtelmeinek; neki nincs szüksége vigasztalásra, hanem a mikor a kétségbeesés kezdi környezni, a nihilismus végletébe menekül.

A sok feltevés és elmélkedés, a hit tanításai és a bölcelet okoskodásai azonban csak egy bizonyos dolgot tudtak eddig megállapítani, a halált. A tünemény maga éppen oly megfejthetetlen talány, mint az élet, a mely megelőzte, mint az, a mi utána következik. Az életre nézve, azt hisszük, hogy ismerjük, mivel a lefolyása alatt beállott eseményeket észleltük. A mi utána következik, ismeretlen, kifürkészhetetlen; remélsz hited szerint új életet a siron túl, a mely majdan meghozza azt, a mit a földi élet megtagadott, a mely világosságot ad mindenben, a mi itt homályos és megfejthetetlen volt; avvagy hajthatatlan daczodban azt vallod, hogy visszatérünk a semmibe, a melyből lettünk, és a melyben aztán elenyészik velünk együtt minden, a mi szenvedést és kint okozott, és hogy ennek megszűnését nem fizetjük meg drágán, ha oda adjuk érte azt a kevés örömet és élvezetet, a mit az élet nyujthat: — egy bizonyos csak: a halott nem él többet a mi számunkra, a mi körünkől eltávozott, mi elvesztettük, visszahozhatatlanul, örökre!

Ez a bizonyos tudat teszi oly rettenetessé a halált az élőre nézve. Kétségen kívül sokan magokért rettegnek, félnék attól az ismeretlen jövőtől, a melyre tervezni, a melyet kiszámítani, a melynek mivoltához még sejtelem-képpen hozzávetni se lehet; de mégis még többen nyugodtan mennek eleibe, vagy bizalommal abba a kinyilatkoztatásba, a melyet hisznek, vagy elszánva magokat arra a megsemmisülésre, a melynek eszméjével megbarátkoztak. Hiszen még olyanok is vannak, a kik az étellel jól laktak, a kik tán meg is unták, és magokra nézve úgy várják a halált, mint megszabadítót. De sokkal rettenetesebb a halál, a mikor az élő megfosztja szeretettétől, a mikor elragadja körünkől azt, a kinek életére szükségünk volt, a kinek a helye üresen ma-

rad nem csak a hazában, a társadalomban, a családban, hanem mindenek felett a szívünkben! Eltávozik, itt hágy; nem marad belőle semmi! Semmi? Oh nem! Ne hallgassunk az újonnan kapott seb fájdmától sajtó szív e kétségbeesett jajkiáltására! Az az örök bölcseségű, az a kimeríthetetlenül kegyelmes gondviselés, a mely jönnek látta megfosztani minket oly lénytől, a mely szívünkhez volt növe, a mely a költő szavai szerint „lelkünk felét“ viszi magával, gondoskodott a gyászba borult hátramaradottakról is, mert áldó keze felruházta őket a megemlékezés tehetségével, megadta nekik, hogy lelki szemök elébe idézzék vissza az eltávozott képét, a milyen volt, a hogy érzett és cselekedett, a mint gondolkozott és beszélt; és a mikor ez sikerül nekünk, újra átélvezzük mind azokat az örömeket, a melyekben általa részesültünk, ismét átrezgik keblünket azok az érzelmek, a melyekben vele jóban és roszban osztoztunk; a felidézett kép újra felelevenedik bennünk, ismét látjuk arcukat, megcsendül fülünkben szövege, és az az édes érzés, hogy a miénk volt, hogy mi bírtuk, a meddig velünk és közöttünk élt és működött, együtt küzdött, együtt szenvedett és együtt örült velünk, és hogy mi leteteményesei vagyunk az ő drága emlékének, ez emlékből hozza meg számunkra a vigasztalás első balzsamcseppjeit!

Nekem is, mélyen tisztelt gyülekezet, ma jutott feladatamul, hogy egy drága halott emlékét idézzem fel Önök előtt. Nem volt ő nekem rokonom; nagyon távol egymástól kezdtük meg életünk pályáit, nagyon különböző terére az emberi tevékenységnek utalt minket hivatásunk és már meglett férfiak voltunk mind a ketten, a mikor útainkon először találkoztunk egymással. De ez első találkozás oly köteleket fűzött sziveink körül, a mely soha egy pillanatig se lazult meg. Csak kevéssel idősebb vala nálam, de én őt azonnal ugy kezdtem tisztelni és szeretni, mint atyámat, és ő őszintén viszonzva érzelmemet elfogadott fiának. Szerettem őt szívemmel és eszemmel, és változtatlan hévvel csüng szeretetem drága emlékének. Ezért mertem rá vállalkozni, hogy nyilvános tolmácsaként a közérzületnek álljak elé muzeum-egyletünk mai emlékünnepe, és ha csekély tehetségem cserben hagy, ha nem bírok érzelmeimnek oly élénk és megható kifejezést adni, a milyenre méltó volna az a férfi, a kiről szólni akarok, még sem kétkedem, hogy Önök türelmes figyelemmel fognak meghallgatni, mert szavaim egyletünk nevében felejtethetlen alelnökünk, Nagy Péter, emlékének vannak szentelve.

Nagy Péterről beszélve nincs szükségem ékesszólásra, az ő emléke felidézésénél magok a tények az ő jelleme és működése ismertetését sokkal jobban és találébban tüntetik elé, mint a legválogatottabb szók és szövegek bár mi művészi egybeszerkesztése.

Éppen az tette őt azzá, a mi, olyanná, a milyen volt, hogy egész életén, minden szaván és tettén rajta volt a gondviseléstől nyert benső hivatottság félreismerhetetlen bélyege. Az ő hatása másokra nem elmésen kiszámított fogások, nem szabályszerűen betanult mesterség gyakorlásának volt az eredménye, hanem szükségképeni következménye annak az őszinte igazságnak, a mely érzéseinek, hitének, meggyőződéseinek minden nyilvánulását jellemezte. Ha ő elhitetett valamit, ha meggyőzött valakit, ha lelkesedést keltett, az azért sikerült neki, mivel ő maga hitte a mit tanított, mivel saját benső meggyőződése volt, a miről mást törekedett meggyőzni, mivel a maga lángoló lelkesedésével gyújtotta fel a mások lelkületét. De azért nem tartozott azok közé, a kiket csak szívök, csak pillanatnyilag és a jelen percz hatása alatt fellobbant érzelmeik vezérlenek; hatalmas ellenőre volt szive indulatainak nagy esze, széles és alapos tudományos mivelődés melege és világossága által higgadt bölcsességgé érlelt magas értelmisége. Ez volt az a bűvös varázs, a melyet egyénisége gyakorolt mindenki-re, a ki közelébe jutott; az a ritka őszhang, a melyben volt szive eszével, az a soha meg nem zavarodott súly-egyen indulatai és okossága közt, az a szerencsés vegyülete a nemes hévvel felbuzduló érzelmenek a helyzetet gyorsan és biztosan felfogó és átértő elmeével, a mely a legválságosabb és legbonyolultabb kérdésekkel szemben megláttatta vele a követendő lehelyesebb irányt, az az egyenes-lelkűség, a mely még ellenfeleivel szemben se tért le soha az igazság ösvényéről, együtt alkották azt a szellemet és jellemet, a mely Nagy Péter irányában az önkénytelen tisztelettel egyszerre az őszinte vonzalom érzelmét ébresztette mind azoknál, a kiknek módjok volt őt egész valójában megismerni és megérteni. Innen volt az is, hogy Nagy Péternek azok közt a változatos küzdelmek közt, a melyekbe a közszolgálatnak szentelt nyilvános működése és hivatalos állása elegyedni kényszerítette, voltak és lehettek ellenfelei, személyes ellensége nem volt; az életbe vágó érdekek körül csoportosuló pártok szenvedélyes tusáiban juthatott és jutott neki is a maga osztályrésze a heves és elkeseredett megtámadásokból, de a csendes medrébe viszatérő józan közvélemény ítélő széke előtt minden kiküzdött harez után csorbitatlan tekintéllyel és homálytalan tisztaságban merült fel erkölcsi személyisége a küzdés viharától felkavart porfellegekből. Tegyük még hozzá, hogy e kiváló adományokkal és tulajdonságokkal roppant munkaerő párosult benne, a mely lankadást nem ismerő eréllyel és szorgalommal működött benne és általa utolsó pillanatáig, és akkor lesz némi fogalmunk róla, hogy mi volt ő, mit birtunk és mit veszítettünk benne!

Sziveskedjenek most tisztelt hallgatóim rövid ideig figyelemmel kísérni, a mikor megkísértem élete vázlatos rajzában kimutatni, hogy valósággal olyan volt, a milyennek jellemeztem, és mi módon lett olyanná. E rövid életrajzban azonban nem fogom az ő egyházi működésére azt a tüzetes és részletes figyelmet fordítani, a melyre működésének e kiváló és főága méltó és érdemes. Nagy Péternek, a papnak, a püspöknek egyházi pályáját megvilágítani és méltatni, arra nem vagyok, nem lehetek, illetékes és hivatott. Előttém az ember, a polgár, a családapa, és főleg a mi muzeum-egyletünk alapító-társa és alelnöke lebeg. Így is elég nagy a feladatom, elég nagy a jutalmam, ha némileg meg tudok neki felelni.

Nagy Péter született Kolozsvárt 1819 április 22-kén. Apja Nagy Péter a királyhágón túlról származott be és mint iparos polgár itt megtelepedvén nem gazdag, de tisztességes vagyoni viszonyok közt élt; anyja Kecskeméti Klára kolozsvári születésű volt. A derék szülék az akkori felfogás szerint jó nevelést kívánván adni gyermekeiknek, a kis Pétert, a mint korát érte, feladták a helybeli ev. ref. főtanodába, hogy tanuljon. Az ifju gyermek tehát nem nőtt fel bőségben, de mégis oly anyagi viszonyok közt, hogy szükségét nem látott, és nyugodt lélekkel mondhatta későbben egy alkattommal nekem, a mikor bizalmas beszélgetés közben megjegyzém, hogy egyik legkellemetlenebb és legterhebb gond mégis az, ha a mindennapi kenyér megszerzése és biztosítása aggasztja az embert: „ezt a faját a gondnak én, hála Istennek, soha sem ismertem.“ Az iskolában hamar kitűnt tehetségeivel, a melyeket már korán buzgó szorgalommal igyekezett fejleszteni. Megvolt benne minden kellék, a mely egy ifju sikerét a tanulói pályán biztosítja, gyors felfogás és erős emlékezet, az ismeretek elsajátításának alapfeltételei; gyorsan váltó ész és elfogulatlan bátor lélek, a mely már a gyermekben teremti meg azt a könynyedséget gondolatai kifejezésében, a mely első tanujele a leendő szónoknak; nyílt őszinteség és örökké derült kedély, a mely még a komoly munka fáradalmának is fel tudja találni a vidám oldalát és még sem lépi túl a kellő határt legszeleesebb jó kedvében is, a mely vonz és szeretetet nyer; nem csoda tehát ha a korán érő ifju csakhamar megnyerte kortársai becsülését, tanárai elismerését és magára vonta mások figyelmét is.

Minden arra mutat, hogy a lánglelkű és tudomány-szomjas ifju már az iskolában teljes megértésére jutott annak, hogy az iskolai tananyag mindig és szükségképpen a közepes tehetségek felfogó erejéhez levén alkalmazva és mérve, a ki a tudományban felül akar emelkedni a mindennapias közepszerűség színvonalán,

nem érheti be annak az elsajátításával, a mit az iskolában tanítanak. Ugy látszik, gyermekkori eszményképe a tanári pálya volt, és helyesen következtetett, a mikor abból az elvből indulván ki, hogy a ki másokat akar tanítani, annak magának nagyon sokat kell tudnia, minden kínálkozó alkalmat megragadott, hogy mentől több ismeretet és tudományt szerezzen. Sokat olvasott, nyelveket tanult, az ókori klasszikus nyelveken kívül németet, francziát, angolt, az utóbbit különös előszeretettel, a theologiai tanfolyamon az ó-testamentom szent nyelvével is megismerkedett; tudományos tanulmányaiiban kiváló kedvvel a természettudományokat ölelte fel, természetrajz, természettan, vegytan voltak kedvencz tanulmányai, de semmiképpen sem az iskolai tanfolyam rendes tantárgyai rovására. E mellett fogékony keble a szépirodalom remekeihez is vonzódott, és még zenére is tudott időt szakasztani minden perczet kihasználó lankadhatatlan szorgalma.

1836-ban Brassai Sámuel, akkor a „Vasárnapi Ujság“ szerkesztője, előadásokat hirdetett a növénytanból. Azok közt az önkényesek közt, a kik ez előadásokat hallgatták, ott látjuk Nagy Pétert is.

A református tanintézetek tan- és nevelő rendszere minden időben és még ma is abból az elvből indul ki, hogy a tanuló ifjuságnak a lehető legnagyobb szabadságot kell engedni, vagyis, a lehetőségig kerülni kell úgy a tanításban, mint a nevelésben azt a szoros szabályok formáságaihoz ragaszkodó kényszert, a mely eszményképpen a növendékek tökélyes egyformásítását tüzi ki az iskoláztatás céljául. Ez elv alapeszméje: az ifjuval vele született tehetségeket nem akadályoztatni abban, hogy mindenik a maga természete és mivolta szerint ne fejlődjék és ne érje el a neki elérhető tökély lehető legmagasabb fokát, és egyszersmind idejekorán arra az önállóságra szoktatni az ifjut gondolkodásában és tevékenységében, a mely megóvja őt a félnék és szegénylős vadság halogságától megadja neki azt az önbizalmat fellépésében, a mely nélkül csak nagy nehezen birná magát és tehetségét érvényesíteni. Igaz, hogy nem egészen szerencsésen alakult jellemeknél és nem elég tapintatos vezetés mellett ez elv gyakorlati alkalmazása igen könnyen szülhet türhetetlenségig fokozódható önhittséget és szegletes rakonczatlanságot; de a szerencsés mérsékletű lelkületekre, a jó irányú és természetű szellemekre áldásos hatása kétségtelen, és körütekintő, hölcs alkalmazása mellett válogatott egyéneknél a kitünőség legkiválóbb és legszeretetremlőbb erényén, a szerénységen sem esik miatta csorba. Nagy Péter bizonyára ily kiválasztott egyéniség volt. Korán kezdte első szárnypróbálgatásait az irodalom terén, ha szinte eleintén csak fordítgatásokkal, még pedig szépirodalmi dolgozatokkal. Ugy látszik,

hogy ezek a kísérletek már korán hozták érintkezésbe a vasárnapi ujsággal és szerkesztőjével; zenegyakorlatokban és előadásokban való közreműködése második érintkező pont volt a nagy zenekedvelő Brassaival, most, hogy éppen Brassai tudományos előadásait hallgatta és részt vett az ezek kapcsában rendezett fűvész-kirándulásokban Kolozsvár környékén, és Brassainak módja volt megismerkedni sokoldalú tehetségével és nemes előre törekvésével, az érettebb, már tudós, már tekintélyes Brassai és a pályája kezdetén álló ifjabb Nagy Péter közt egy benső viszony fejlődött ki, a mely nem lehetett döntő befolyás nélkül Nagy Péter egész jövőjére.

Azon kívül, hogy a folytonos érintkezés számtalan alkalmat nyújtott Brassainak ifju barátjának irodalmi és tanulmányi törekvéseiben minden irányban tanáccsal és útasítással segítségére lenni, a mely alkalmak kihasználását az ifju nem mulasztotta el, legközelebről az volt a következménye, hogy a mikor Brassai 1837-ben tanárrá lett, és mint olyan ebben és az utána következő 3—4 évben folytatta fűveszi kirándulásait Erdély különböző, jelesen havasos vidékeire, Nagy Pétert csaknem mindig magával vitte, s ez nagy kedvteléssel folytatta kivált növénytani tanulmányait.

Nagy Péter, a mint tudjuk, még se lépett határozottan a tanári pályára, hanem pap lett. Különböző okok hatottak közre ebbeli elhatározása létesülésére. Nem tisztzem ma, egy fél évszázal ez események után apróra vizsgálni mennyi esik ez okokból mások, mennyi Nagy Péter saját rovására, annyival kevésbé, mivel az isteni gondviselés intézkedései igen gyakran vezetik az embert keserű megpróbáltatásokon át ahhoz a célhoz, a mely az illető hivatásának legjobban felel meg. Nagy Péter nem egészen önkényt választotta pályáját, de a következők bebizonyította, hogy helyesen választotta, mert ezen a pályán bírta magát minden tekintetben legfényesebben érvényesíteni, úgy hogy bajos volna megmondani, a papi hivatal emelte-e őt inkább, vagy pedig ő vált inkább díszére a hivatalnak. Egy azonban feltűnő e pályaválasztásban. A Nagy Péter élete folyását szemügyre vévén sajátságos döntő befolyását a növénytanak az ő sorsaira lehetetlen észre nem venni. Ime a növénytan csatolta őt Brassaihoz, a ki tagadhatatlanul nagy befolyással volt egész szellemi fejlődésére; egy fűveszi kirándulás alkalmával egyszer Malomvizen, Hunyadmegyében Mara Lőrincz vagyonos birtokos vendégei valának; a házi gazda és neje Brassai előtt abbéli óhajtásukat fejezván ki, hogy a magok házánál prédikációt halljanak, Brassai megkérdezte Nagy Pétertől nem vállalkoznék-e egy prédikációra, hiszen mint volt legatusnak némi gyakorlatában kell lennie az ily szónoklatok tartásában. Nagy Péter készségesen vállalkozott, és oly egyházi be-

szédet rögtönzött, hogy Brassait egészen meglepte nem csak a rögtönzött szónoklat tartalmassága és kerekded formája, hanem még nagyobb mértékben az előadás modora, az a rokonszenves bensőség és magával ragadó hév, a mely az ifju szónok ajkairól folyó beszédet jellemezte, és erős hatást tett a hallgató kedélyére, a melyet kellemes hangja, fesztelen és természetes szavalás és a szónók különben is rokonszenves arczából sugárzó lelkesedés még fokozott. E beszéd hatása alatt Brassai ott rögtön megmondta neki, hogy az ő véleménye szerint valóságos hivatása a papság, egyszersmind azt is megjegyezvén, hogy a papi pályán több kilátás és fényesebb siker kínálkozik a valóban kiváló tehetségnek, mint az akkor tájban még elég szűkmarkuan ellátott tanári pályán. Brassainak e nyilatkozata ha nem is egyedüli, de bizonyára egyik fő indító ok volt arra, hogy Nagy Péter pap lett.

Nagy Péter jellemének egész mérséklete és fejlődésének egész iránya őt az új kor fiává bélyegezték. A természettudományok iránti hajlama és a velök való foglalkozás, kivált a természet buvárlása a szabadban, egész valóját áthatotta avval a derült komolysággal, a mely egyenlő távolságra van a könnyü vérü léhaságtól és a mogorva vaskalaposságtól. Ő nem tekintette bűnnek, a lelkiismeretes, szorgalmas és komoly munkásságot helyel-közzel egy-egy felvidámító tréfával kivetkőztetni a kimerítő fáradozás unalmából; ő megértette tökélyesen Horatiusnak bölcs tanítását, hogy vidám mosollyal is szabad komoly igazságot mondani; értett hozzá, mikép kell az olykor kicsapongó jó kedv és játszi mulatozás közben is megtartani a férfituhoz illő mértéket; különben is jelleme egyik alapvonása, a humor, kedvencz olvasmányain, az angol humoristák, jelesen Dickens, művein táplálkozván és általok érlelődvén, egészen más színben tüntet fel az ő szemében az életet és feladatait, mint a minőben az ő idősebb kortársai látták. Természetes őszinteségénél fogva, ez a felfogás nyilvánult is minden tettében és egész viselkedésében.

Am Nagy Péternek érzékeny szíve is volt. Érzékenységet fokozta az is, hogy testalkata nem tartozott a nagyon erősek közé, és kora ifjúságában kiállott súlyos betegségek bizonyára nem erősítették meg idegrendszerét; így történt, hogy érzékenysége olykor idegességbe ment át. Ehhez járult még ritka egyeneslelkűség és finom becsületérzés, a mely felháborodott mindenre, a miben akár az igazságtalanság és részrehajlás, akár a kifogástalan becsületesség útjáról letérés legkisebb árnyékát is vélte felfedezhetni. Betetőzte az ő jellemét tántorithatatlan szilárdság elvi meggyőződéseivel való ragaszkodásában; a mit ő egyszer helyesnek és igaznak ismert meg, attól nem tért el, még akkor sem, ha látszólag engedményeket tett is az alkalmoszerűségnek, vagy meghajolt a

szükségszerűség kénytelensége előtt. E jellemalkatot szem előtt tartva világosan fogjuk felismerni minden tette és elhatározása rugóit.

Legelőbb is nem fogunk csodálkozni rajta, hogy az ily természetű és észjárásu ifju, mind a mellett, hogy, a mint mondani szokás, kitünő tanulo voll, nem volt öreg tanárainak kedvence. Ezt ő érezte, és az ők részéről igazságtalanságnak tekintette, a mely bántotta érzékenységét. Nem csoda tehát, hogy egy alkalommal egy köztanítói állomás betöltésénél magát mellőzve, jogosnak ismert igényeit tekinteten kívül hagyva látván, gyors elhatározással kivált a főtanoda kötelekéből, és elfoglalta a néhai Krizbai kolozsvári lelkész mellett éppen akkor üresedésbe jött segédlelkészi állomást, 1840 januárius 1-jén, miután 1839 december 27-kén megválasztották volt.

A pályaválasztás kérdése tehát el volt döntve. Nagy Péter az ő komoly kötelességérzetéből folyó hő buzgalommal látott hozzá új állása teendőinek lelkiismeretes teljesítéséhez; e közben hivatalos pontossága, kedves modora és páratlan ekesszólása annyira megnyerték a hívek köztiszteletét és közszeretetét, hogy Krizbai csakhamar bekövetkezett elhunytá után a kolozsvári ref. egyházközség rendes lelkészévé választotta 1841 junius havában. Erre Nagy Péter a törvényes módon kiállván a kolozsvári, nagyenyedi és maros-vásárhelyi főiskoláknál akkor szokásos bölcselemi és theologiai szigorlatokat, az 1842-ki maros-vásárhelyi közzsina-ton páppá szenteltetett.

Igy egyelőre biztosítva látván társadalmi állását, első gondja volt megvalósítani rég táplált óhaját, külföldi egyetemen bétetőzni tudományos tanulmányait. Megnyervén egyházközségétől az e terv kivitelére megkivántató egy évi szabadságidőt, sőt egyes buzgó tisztelőitől és pártfogóitól anyagi támogatást is, elment a göttingai egyetemre, és ott theologiai tanulmányai mellett is tovább folytatta természettudományi tanulmányait, első sorban a füvészetet, és jelesen a mohászatnak szentelve figyelmét, és ágbán jelentékeny ismereteket szerzett, ismeretséget kötött az ottani hírneves tanárokkal és tudósokkal, a kik közt Bartlingnak volt nagyon kedves embere.

Haza térve, és ismét elfoglalva lelkészi állomását, Brassaival újból folytatta füvészkirándulásait, így 1843-ban Mehádián voltak, és aztán részt vettek a magyar orvosok és természetvizsgálók az évi temesvári naggyűlésén. Ugyanez évben, meghülés következtében, oly súlyos belegségbe esett, hogy az orvosok kétkedtek megmaradhatóságában; csaknem egy évig lebegett élet és halál közt, és csak 1844 tavaszán épült meg annyira, hogy ismét teljesíthette hivatalos kötelességeit.

A fűvészet, a mely már pályaválasztásánál szerepelt, ismét közbenjáró volt életének egy más elhatározó lépésénél; ismeretségbe és érintkezésbe hozta Landoz Jánossal, a francia nyelvtanárral, a ki szenvedélyesen és tetemes sikerrel foglalkozott fűvészettel, és házához járván egyik leányát Katalint megszerette, megkérte, és felgyógyulása után még 1844-ben egybekelt vele. E házasság boldogságát csakhamar félbeszakította a halál, az alig 20 éves ifju asszonyt már 1847 márczius 20-kán vesztette el, özvegyen maradt két kiskoru árvával, Katalinnal, utóbb Szabó Sámuelnével, a kit még magának kellett eltemetnie, és a még élő Józsuffel, a ki mint orvostudor és kolozsmegyei főorvos most éli férfikorát közöttünk.

1846-ban a kolozsvári ref. főtanodában a természettudományi szakban egy tanerő beállítása vált szükségessé; a rendelkezés alá jöhetőek közt tudomány és tanító-tehetség tekintetében senki se mérközhetvén Nagy Péterrel, a ref. egyházfőtanács kinevezte őt segédtanárnak a kolozsvári főtanodához Papi teendői lelkiismeretes végzése mellett elfoglalta ez állomást, a mely ismét viszszevezette kedvenc tanulmányai ápolásához. Ez időre esik Milne-Edwards állattanának fordítása és kiadása tanítványai számára.

Az 1848-diki mozgalmak Nagy Péternek a szabadsággért és egyenlőségért buzgó lelkét is kivették békés foglalkozásai kerékvágásából. Kezdetül fogva buzgó részese lett, csatlakozott a Budapestre indított küldöttséghez, ott szónokolt is. A mikor a fegyveres harc kiütött, Kolozsvárt gyutacsgyárat rögtönzött, és ha fegyveres kézzel nem vett is részt a tulajdonképpeni harcban, tudományával szolgált a hadviselés szükségeinek. El is vitette Urbán tüzszul Szebenbe, a honnan Bem győzelmei szabadíták ki. Ne időzzünk e korszaknál, a mely oly dicsőségesen kezdődött és oly gyászosan látszott végződni. Mi, a kik osztoztunk a dicsőségben és a gyászban, avval a vigasztalással szállhatunk sirunkba, hogy a végképp elveszettnek hitt szent ügy feltámadását is megértük.

Nagy Péter a harc lezajlása után visszatért békés foglalkozásaihoz; az 1846-ban elvállalt ideiglenes segédtanári állomásról 1850-ben rendes tanárságra lépett elő, és e minőségben egyik főtenyező volt a természettudományok mívelésének terjesztésében.

Oly kedvelté vált volt abban az időben kivált Brassai befolyása alatt a fűvészet, hogy előkelő hölgyek is nagy kedvteléssel foglalkoztak vele, többek közt báró Wesselényi Krisztina is. Eleintén Brassai adott neki órákat, azután elfoglaltsága miatt kénytelen levén e leczkeadással felhagyni, átadta e tanítványát Nagy Péternek, és ezuttal is a fűvészet tanítása hozta egy új viszonyba, a mely nem sokára gyengéddé válván ugy végződött, hogy még szorosabbá fűződött, a mikor 1849 végén második házasságra lé-

pett a nemes hölgygel, a ki azóta élete hű társa, árva kisdedeinek gyengéden ápoló második édes anyja volt, és most gyászolja drága férje elhunytát.

A helyre állott béke lassanként haza térítette azokat az erdélyi családokat, a melyek a forradalmi válság alatt erdélyi lakhelyeikről menekülni kénytelenültek. Egyik ily családdal, a négy kiskorú árva fiával özvegyiségre jutott id. gróf Bethlen Jánosnéval br. Wesselényi Zsuzsánával jöttem 1851-ben én is Erdélybe, mint a fiuk nevelője. Ekkor ismerkedtem meg én is vele, és soha se felejttem el, hogy ő volt a legelső rokonszenves egyéniség, a melylyel ez új hazámban találkoztam, ő volt az első a ki az ismeretlen jövevényt őszinte barátságába fogadta és élete fogytaig meg is tartotta. De nem a magam megemlézéseért hoztam ezt fel, megszzeb-
 ható következménye is volt e találkozásnak. A visszatért családok egy része Budapesten Szőnyi Pál magán-finevelő intézetébe jártatta volt fiait, és ez intézet kedveért itteni ügyeik rendezése után vissza akartak térni oda; köztök gr. Bethlen Jánosné is. E családok itthon tartása érdekében az az eszme született meg Nagy Péterben, hogy hiszen lehetne itt Kolozsvárt is egy oly Szőnyi-féle magántanintézetet létesíteni. Mint mindenben, a mire vállalkozott, úgy itt is a tett nyomban követte az elhatározást, összetoborzotta a tanerőket, Berde Áron, Gáspár János, Kovácsi Antal, Sámi László, Gondol Gedeon és én csatlakoztunk hozzá, felosztottuk hamarosan egymásközt a tantárgyakat, az igazgatást Berde Áronra ruháztuk, és 1851 őszén megnyitottuk az új intézetet a legszebb remények közt. Nem volt ugyan hosszú életű, mert noha első évi vizsgáin kitünő eredményeket mutatott fel, az iskoláztatás benne nagyon drága volt, mivel az aránylag csekély népesség különböző kora miatt, mindjárt három osztályban kellett a tanítást megkezdeni. Az intézet tehát hamar eloszlott, de a cél, a Pestre visszavágyó családok itthon tartása, el volt érve, és ez első sorban Nagy Péter érdeme volt.

Feltett szándékomhoz híven csak röviden érintem azt, a mi egyházi pályájára vonatkozik, mint működött, mint a gyakorlati lelkészet tanára a Kolozsvárt felállított ref. papnöveldeben, mint és mért maradt ő Kolozsvárt, a mikor 1862-ben e növelde haza költözött Nagy Enyedre, miképp választották meg 1864-ben egyházkerületi közfőjegyzővé, és hogy lett a successio joga alapján választás nélkül 1866-ban az erdélyi ref. egyházkerület püspökévé, mi szerepe jutott neki a magyarországi orsz. ref. egyház egyesült közzsínata létesítésében és vezetésében, micsoda művekkel gazdagította fáradhatatlan szorgalma a protestáns egyházi irodalmat. Mind ezeknek a bő és részletes feltüntetését annak kell átengednem, a ki az egyházi férfit fogja benne ismertetni. Nekem másfelé kell sietnem.

A mikor 1856-ban a felejthetetlen gróf Mikó Imre egybe-
hívta az első értekezletet az alapítandó erdélyi muzeum ügyében
Nagy Péter nem csak ez értekezletnek, hanem a későbbben ebből
kiküldött öt tagu intéző bizottságnak is buzgó tagja volt. A léte-
sitendő egyesület alapszabályainak első tervezetét ő dolgozta ki, a
mikor későbbben az akkori kormány ismételve új meg új módosi-
tásait követelte ez alapszabályoknak, az ő eszélyességének jutott
az oroszlanrész a követelt módosításoknak a szabályba oly módon
beleillesztésében, hogy a lényeg sértetlenül megmaradt. Az 1859
november 23—26. napjain végre megtartott alakító közgyűlés meg-
választotta Nagy Pétert az igazgató választmány tagjává, 1869-
ben pedig, a mikor Dr. Szabó József egyleti alelnök mint ország-
os képviselő huzamos időre eltávozott a városról, a közbizalom
Nagy Pétert jelölte ki második alelnökké, majd 1871-ben Dr. Sza-
bó halála után az idősebség során első alelnökké lett, és mint
olyan folyton vezérlette az egyesület működését, még pedig többnyire
egyedül, mivel gróf Mikó Imrét a miniszterség, utódját gróf Esz-
terházy Kálmánt pedig főispáni bokros teendői sokszor és olykor
huzamos időki is eltartóztatták az elnöki tiszt teljesítésétől.

Hogy mije volt Nagy Péter mint alelnök a muzeum-egyesület-
nek, azt szóval egy emlékezés keretében kimutatni alig lehet,
de különben is bajos felfogni olyannak, a ki maga is folytonosan
nem volt részese működésének. Világra szóló és nagy zajt ütő
cselekmények véghez vitelére egy oly szerény magántársulat keblé-
ben, a mely mint a muzeum-egyesület mindjárt alakulásakor kikö-
tötte, hogy nem is követeli magának a tudós társaság czimét, nem
nyílik tér. Kicsinyben, apró részletekben foly itt a munka, és csak
éveken át folytatott lankadatlan munkálkodás végeredményeként
áll elé egy-egy szembetűnőbb alkotás. A társulati működésben az
egyes munkás nem alkot, csak dolgozik, dolgozik intéző fő bölcsen
kiszámított terve szerint, méltán esik hát az eredmény érdemének
oroszlánrésze az intéző főre, és mint ily intéző fő bőven érdemel-
te ki Nagy Péter a maga tetemes osztályrészét azoknak az ered-
ményeknek az érdeméből, a melyeket az egyesület huszonöt évi mun-
kássága fel tud mutatni. Nagy Péter szilárdsága, részrehajlalan
igazságszeretete, minden magánérdeket kizáró önzetlen közszelle-
me, szónoki meggyőző ereje és készsége, emberi félelmet nem ismerő
nyíltsága és bölcs mérséklete sok izetlenségen, sok apró hu-
zavonán, sok alkalmatlan zavarón segítette át az egyesületet. Egyen-
ként és elszigetelten tekintve azokat az apró harcokat, a melyek
olykor kitértek az egyesület keblében, és a melyek szítói sokszor
magok sem bírták megérteni fellépésök horderejét, az elfoglatlan
és a bensőbb szervezetet nem ismerő szemlélő előtt csekélyeknek,
zót sem érdemlőknek, jelentékteleneknek tűnhetnek fel, és mégis

nem egy volt közte olyan, a mely, ha ideje korán nem sikerült volna élit elvenni, könnyen az egylet végfelbomlásához vezethetett volna.

Az a nagy gyarlósága az emberi ész tervezéseinek, hogy mentől messzebb jövőre terjednek, annál bizonytalanabbá válik, hogy mi lesz belőlök. Nemzedékek váltják fel egymást, egyik épít elődjétől rakott alapokra, más igyekszik magokat ez alapokat is elbontani; a világnézetek változnak, az ismeretkör tágul, az igények nőnek; hiszen egyes ember maga is jöhet abba a helyzetbe, hogy ma éppen oly jóhiszeműleg rosszaljon valamit, a mily jóhiszeműleg hitt és bizott tegnap jeles és helyes voltában. Azért oly bajos az ítélet, a mikor az a kérdés merül fel, hogy valamely intézmény mennyiben élte tul magát és mennyiben életre való még most is; egy bizonyos cél, egy bizonyos irány, a melyet egy bizonyos kor mint üdvöst, mint követendő-t tűzött volt maga eleibe, üdvös-é, követendő-é most is; egy bizonyos szervezet, a melyet egykor bizonyos működés végzésére alkottak, megfelel-é most is rendeltetésének, meg fog-é felelni jövőre is? A mult idők alkotásai mellett szól a tapasztalás, a jövő alkotásait megaranyozza a remény; amazok fentartásáért buzgólkodik az öreg, ezeknek megvalósításáért rajong az ifju, és a maga szempontjából tekintve igaza van mind a kettőnek. A mi egyletünk keblében is hol nagyobb, hol kisebb mértékű vita tárgya volt e nézetkülönbség. Nagy Péter hatalmas szelleme mint közbenjáró állott mindig e két irány ellenkező törekvései közt, és mindig meg tudta találni azt a közép-utat, mely egyaránt távol van a hagyományoshoz és megszokotthoz való merev és makacs ragaszkodástól, és attól a vérmességtől, a mely mindent szét akar rombolni, hogy tért nyerjen a jövő alkotásai számára, a melyek még csak kilátásban vannak. Ő a tervszerű haladás embere volt, barátja a kellően előkészített és jól átgondolt de éppen azért lassu átalakításnak. Ezt az ő jótékony szellemét sajnosan fogja nélkülözni egyletünk. Benne ismét elvesztettük nagy alapítónk eszméinek egyik hagyományosát, egyikét azoknak az erős oszlopoknak, a melyek egyletünk fennállását biztosították, és ha az utókor fog is mást tenni a kihullott helyébe, éppen oly biztost, éppen oly szilárdat, emberileg mégis jogosult lesz azoknak a keserve, a kik a régít, a kipróbáltat siratják.

Nagy Péter, mint ember is megérdemli, hogy fentartsuk emléket, és a mikor az embert vesszük szemügyre, első, a mi miniket embereket érdekel, a szív, az érzület. Nagy Péternek nemes, szerető, minden szépért, jóért hön lángoló, minden nagyért, magasztosért erősen lelkesülő szive volt. Nyilvánult az ő szívjósága egész élete minden mozzanatában. Igazi gyermekded szeretettel csüngött szülein, csaknem a rajongó imádásig fokozódott e gyer-

meki szeretet édes anyja irányában, a kinek áldott lelke, avval a finom tapintattal, a mely csak is az igazi jó anya szeretetének kiváltsága, meg tudta értetni az ő drága fiával, a kiből neki öröme telt, hogy az édes apának némelykor tulságosnak látszó kemény magatartása is szeretet, és a ki első neje halála után a nagyanya fokozott szeretetével pótolta kisedt rrvái mellett az elköltözött edes anyját. Szerelem kötötte meg első házasságát, és annak gyümölesei, a két gyermek, a mellyel a korán eltávozott ifju neje megajándékozta, leirhatatlan forró szeretet tárgyai voltak. Kéjes kedvteléssel szemlélte e drága csemeték fejlődésének minden mozzanatát, a kétségbeeséssel határos aggodalommal féltette őket minden veszélytől, minden ártatlan örömtől neki egy-egy ünnep vala, és ha második házassága megkötésében szive vonzalmán kívül még valami más érdek is vezette, ez nem volt más mint az, hogy abban a nemes hölgyben, a kit hitves társának kiszemelt, felismerte azt a gyengéd érzületet, a mely igaz szeretetet, azt a mivel elket, a mely nemesítő példaadást, és azt a tapintatos eszélyt, a mely bölcs oktatást biztosított gyermekeinek, a kiknek benne nem mostoha, hanem második édes anyját adni óhajtott. Öszinte szeretettel és becsüléssel viselkedett baráti irányában, minden pillanatban kész volt tanácsával, támogatásával számukra, közbenjárásával, ha vagy egy félreértés pillanatra megzavarni találta köztök az egyetértést. Ám éppen azért, mivel ő oly igazán, oly bensőleg, oly őszinten tudott szeretni, érzékenyen sebezte meg szívét minden árulás, a melyet valaki szeretet és kölcsönös bizalom szerzette barátságos viszonyon követett el; fájdalom sokan és sokszor ejtettek ily érzékeny sebeket nemes szíven.

Nagy Péternek esze helyes arányban volt szívével. Nem csak nagy és átható, hanem könnyen váltó is volt, azért egyesültek benne mind azok a jeles tulajdonok, a melyek a gondviselés kiváló kegyéből adományozott elmék kiváltságai. Sokoldalú tudás és mégis alapos és mélyreható; éles észlelő tehetség, a melynek figyelmét még a legcsekélyebb mellékkörülmények se kerültek ki; elfogulatlan, józan ítelet, a mely ment volt minden egyéni előítélettől; gyors magafeltalálás a legbajosabb és legbonyolultabb helyzetekben is; bámulatos munkabírás és szorgalom, a mely semmiféle munkát vagy feladatot sem tekintett megbirhatatlannak; kitünő szónoki tehetség, a mely utánozhatatlan bájjal és könnyedséggel mindig eltalálta az adott helyzethez legjobban illő hangulatot, és soha se maradt kellő hatás nélkül; lelkiismeretes kötelességérzet, a mely soha se engedett magának semmi legkisebb mulasztást, és egyenlő pontossággal és szabatosággal járt el a kicsiny és a nagy dolgokban: mind ezek a kiváló tulajdonok ékítették Nagy Péter kitünő egyéniségét és elárasztották egész valóját

avval a vidám és derült nyájassággal, a mely a lelki és kedélybeli egyensúly csalhatatlan jele, és a mely személyét oly rokonszenvéssé tette.

De Nagy Péter ritka egyenességgel és becsületességgel is tündökölt, és valamint magának sem engedett meg soha semmit, a mi a legszorosabb értelemben vett igazlelkűség szabályaiba ütközött, úgy mondhatni csaknem ösztönszerűleg undorodott és irtózott minden alattomoságtól és hamislelkűségtől. A mi ilyest árult el, azt soha se tudta megbocsátani; a kit ilyenek kapott, az örökre ki volt zárva azoknak a köréből, a kiket ő szeretett és becsült. Ám éppen mivel bensőleg meg volt győződve, hogy soha sem mond, soha sem tesz semmit, a mit nem sugalt saját legjobb belátása, a mit nem helyeselt lelkiismerete, a mit alapos meggondolás után nem ismert meg jónak és igaznak, szilárdul is ragaszkodott elveihez és nézeteihez, és ha külsőségekben, formaságokban tudott is engedni, a lényegnek soha se áldozta fel legcsekélyebb részecskéjét sem, hanem védte néha a makacsságig fokozódó szívóssággal, a szenvedélyig felhevülő tüzzel, a meddig csak lehetett. Meggyőződése annyira egybe volt forrva egész valójával, hogy ennek megtámadása rá nézve mindig személyes megtámadás is volt, a mely érzékenységet fájdalmasan sértette, főleg, ha oly oldalról jött, a honnan nem várta.

Mind a mellett Nagy Péterben kifogyhatatlan humor is volt; kiváló kedvenc olvasmányai az angol humoros írók művei voltak, mivel saját humora is egy fajta volt az övékkel; nem az a bohócizos humor, a mely minden áron keresi a mókát, és erőnek erejével kaczagást akar előidézni; hanem az a kedélyes humor, a mely kivetkőzteti a gúnyt maró és sértő voltából, a mely talál de nem sebez, a mely játszóságában is megtartja a komoly háttért, és a mikor megnevettet is megindítja a szívet. Tudott ő maróan is gúnyolni, de ez a gúny nála mindig csak védő fegyver volt, soha se támadó; védelemre is ritkán használta, soha olyan ellen, a ki busásan meg nem érdemelte. Humora irányának legjellemzőbb tanúi a művészién átdolgozott és elmés toldalékokkal bővített „Kukliné prédikációi,“ a melyeket Kukli János álnév alatt adott ki.

Jól tudom, tisztelt hallgatóság, hogy az a kép, a melyet legjobb tehetségem szerint Nagy Péterről adni igyekeztem semmi irányban sem tökélyes. Rójják fel, kérem, fogyatkozásait az én erőm hiányos voltának. Egyet tudok: igazat mondtam, nem hízleltem, és ha erősebb ész, nagyobb szónoki tehetség tökélyesebb képit fogja bemutatni, az a kép csak nyerhet, csak szebb, csak vonzóbb lehet az én vázlatomnál; de az én csekély tehetségem mértéke szerint is hiányos és csonka volna a kép, ha nem em-

lékezni meg Nagy Péter szenvedéseiről is Igen szenvedéseiről! Nem kívánom szomorítani tisztelt hallgatóim kedélyeit; megmondtam már a régi római bölcsész: istennek való látványt nyújt a derék férfiú, a mikor a balsorssal küzd. (Sen. de provid. 2, 9.). Nagy Péter a maga erején küzdött fel magát arra a magaslatára a társadalmi állásnak, a honnan szellemi világossága oly széles körre sugárzott ki, de küzdelmei közben sok megpróbáltatáson kellett átmennie, és a gondviselés bölcsesége még utolsó napjaiban is nehéz csapásokat mért rá. Nem fogok sohaig időzni annál a mindnyájunkkal közös keservnél, hogy eltemette szüleit; ezt a természet rendje úgy hozza magával; noha a szükségszerűség felismerése, az isten gondviselésébe vetett bizalom csak annyit munkál bennünk, hogy megadjuk magunkat az elkerülhetetlen és megmásíthatatlan végzésnek; a vesztes fájdalomát nem bírja enyhíteni. Eltemette testvéröccsét, a 19 éves ifjút, a ki a legszebb reményekre jogosított és nem csak a vérség kötelekeivel volt szívéhez fűzve. A kérelhetetlen halál alig három évi boldog együttlét után kiragadá karjaiból szeretett ifju nejét, özvegyen maradt két kised árójával, ez az az időszak, a melyet nemes egyszerűségével egy levelében maga úgy jellemez: „a mikor házamtól minden évben vonult ki egy-egy temetési menet, s mindegyik után maradt szívemben egy-egy megsajduló seb.“ Am akkor e szív még ifju volt és erős; fájt, de birta a fájdalmat; gyászolt, de még remélt; ott maradtak vigasztalókul forrón szeretett gyermekei, és saját szive ürét is megtöltötte ismét második házassága. Időközben az anyagi jólét is fokozottan beköszönt házához és családja körébe. Ugy látszott, hogy az a külmagyarutczai szerény papi lak egy állandóan boldog család földi paradicsomává vált, a második édes anya ápoló kezei közt szépen fejlődtek és serdültek a család apró reményei, a csendes boldogságot csak egy esemény zavarta meg, fiának súlyos betegsége, a mely a reményteljes ifjút a sir széléig vitte; de ez szerencsésen elmúlt. Majd megépíttette magának saját házát a maga saját keze mivelése után gyönyörűen viruló kert közepin; számos tisztelő és a meghitt barátok válogatott szűkebb köre tisztelettel és szeretettel környezték; nem hiányzott semmi a földi boldogsághoz, meg lehetett elégedve.

Idő közben az 1867-ik év meghozta a ránk nehezedett kényszer uralom végét. Mily benső örömmel üdvözölte Nagy Péter szabadságért és nemzeteért lángoló szive a helyreállított alkotmányosság dengő hajnalát tudjuk mindnyájan, hiszen magunk is osztoztunk e közörömben. De a felszabadulás kíséretében megjött a pártszakadás is. Nem hivatásom, nem is szándékom itt és ez alkalommal bár mily véleményt koczkaztatni a politikai pártok jogosultsága, elvei, iránya, működése és eszközei felett; a hol min-

den polgárnak joga van hozzá szólni a közügyhez, ott kötelessége is mindenkinek a maga erejéhez es tehetségéhez képest közreműködni a közjó előmozdítására; mikép és minő eszközökkel? az az egyéni ízlés, nézet és meggyőződés dolga, és a meddig meggyőződés, mindenik egyenlő joga. Sajnos csak az, hogy a párküzdelem heve könnyen szenvedélylő fajul, és a szenvedély nem igen válogat a fegyverben Nagy Péternek sem szándéka sem vágya nem volt politikai szereplésre; mint polgárt gondolkozása, hajlamai és meggyőződése a Deák-párt soraiba vezette, a melynek híve is maradt mind végig. De ha nem kívánt is a politikai téren babért keresni, a politikai pártharczban való meghurczoltatástól nem kímélte meg a sors. Igen messze kellene mennem, ha részletesen akarnám előadni, miért lépett fel képviselőjelöltnek, miképpen folyt le a választás. Nagy Pétert megválasztották. Hogy ellenpártja nem örvendett az ő győzelmén, az természetes; hogy a választás eredménye kihirdetése után egy fekevesztett tömeg odarohant, hogy bontsa le a házát, szomorú jelenség volt, de miután mégis sikerült a zavart még idején és komolyabb baj bekövetkezése előtt lecsilapítani, ne időzzünk mellette; ám a választást megelőzőt korteskedés lappangó működése közben, ellene oly fegyvereket használtak bizonyos oldalról, a melyeket ő a tisztességgel meg nem férhetőknek tartott ellenséggel szemben se, a melyek tehát annál fájdalmasabban sértették érzékenységét, mivel olyanok indították meg ellene, a kiknek őszinte, igaz barátságában bizott. Nagy Péter a három év elteltét epedve várta, hogy visszavonuljon végképp a politikától, neki elég munkát adott családja és hivatala. De az a seb, a melyet barátsága elárulatlása ütött szívére nem gyógyult be, sajnált és fájt tovább is, és béhegedetlenül vitte magával a sirba. Nemes szívében nem volt hely a gyűlölet számára, de az árulást elfelejteni nem tudta, az árulónak megbocsátani nem birt.

Ismét derengeni kezdett élete láthatára, kedves leányát boldog házasságban látta egy gondos és szerető férj oldala mellett, körülötte a szebbnél szebb, kedvesnél kedvesebb, viruló gyermek-csoportját, az ő nagyatjai szíve örömeit, reményeit; pályavégzett fia szíve szerint való boldog házassági frigyben és már a jelenben is szép, a jövőben még szebbnek ígérkező nemes hivatás teljesítésében Kolozsvárt találta fel működése terét; a család egy városban, egymáshoz közel együtt maradhatott. Ő maga a püspöki és királyi tanácsossági méltósággal felruházva, a királyhágón inneni és tuli összes protestáns egyház általánosan elismert és szeretett egyik főtekintélye, országos köztisztelet tárgya. Mily biztosítottak látszott még hátra levő jövője, mily kecsgetelőnek a ki-

látás, hogy számos szeretettei karjai közt fogja eltölthetni késő öregsége végnapjait, boldogul a boldogok közt.

De a gondviselés végire mehetetlen végzése másként határozott felette. A biztosítottnak látszó boldogság felhőtlen egéből mint czikkázó villám oly gyorsan és váratlanul hullott rá egy óriási csapás. Leánya, a korának még delét sem ért, viruló szépségű, bájos kellemű, fenkölt lelkű ifju asszony, alig pár napi betegség után a rohamosan rajta erőt vett baj áldozata lett. Oh mily keservesen érte a szerető apát e csapás, mily tátongva bomlottak fel e szerencsétlenség lesújtó terhe alatt a régi sajtó sebek! Hol volna nyelv és szónoki tehetség, a mely csak megközelítőleg is le tudná írni azt a megmérhetetlen tengerét a fájdalomnak, a melybe e gyászeset helemertette érzékeny lelkét? De nem! az emberi szív erős, sokat bír el az örömből, még többet a fájdalomból; van valami, a mi kétségbeesésében is fentartja: a kötelesség! Temessük el halottainkat, sirassuk, gyászoljuk! De ne feledkezzünk meg az élőkről, az övök a mi kötelességünk! Nagy Péter se feledkezett meg kötelességéről. Ott volt a leánya után megmaradt nyolcz anyátlan árva, ezek kiskorusága hangosan követelte a maga örökségét abból az atyai szeretetből, a mely elvesztett édes anyjukat nem követelte a sirba. Nagy Péter nem vigasztalódott, erélyes akaratával leküzdötte vérző szive fájdalmát, kötelességéhez látott, megkettőztetett gyengédséggel ölelte lelkébe drága unokáit, feladatul tűzte ki magának fokozott szeretettel és gondossággal elfelejteni velök árvaságukat. E feltételből merítette erejét.

És ime, még nem zöldült volt ki másodszor a fű az ifju anya sirhalmán, egy orvul támadó gonosz nyavalya unokái között csaknem egyszerre terített oda a gyászravatalra, a mig más kettő otthon élet és halál közt csaknem reménytelenül kinlódott ugyanabban a bajban. Ezt az új csapást nem bírta ki gyengéden érző szerető szive; megszakadt!

1884 szeptember 16-kán riasztott fel a gyászhir, hogy Nagy Péter meghalt. És felállították az ő gyászravatalát, és jöttek közelebről és távolról mind, mind a kik ismerték és szerették kiönteni szívök keservét forró könnyekben földi maradványai felett. Egy ország állotta körül koporsóját mély gyászba borulva sehol vigasz, mindenütt siralom és gyászos bubánat!

Bocsáss meg elköltözött nagy szellem, ha gyarló ajkaim rebegése nem volt méltó hozzád. Ha van, a mint hisszük is, hogy van abban az ismeretlen, siron tuli hazában új élet, és ha az ott időző üdvözöltek vesznek tudomást arról, a mi itt történik, a Te nemes lelked meg fogja érteni, hogy a hiba nem szivemben, nem

érzelmekben van. Itt állok a muzeum-egylet és a magam nevében ünnepelve drága emlékedet, hogy teljesedjék be rajtad az ünnepelt, nagy történetíró szózata: „A mit szerettünk és bámultunk benned, az megmaradt, és meg fog maradni az emberek lelkében, az idők örökkévalóságában, a történelem hirtelésében. Mert ha sok dicstelen és ismeretlen halandó emlékét eltemeti a feledés: a Te emlékedet elbeszéljük és elébe tárjuk az utókornak, hogy maradjon fenn örökre.“ (Tac. Agr. 46.).

Dr. Finály Henrik.

RANKE LEGUJABB MŰVE.

Könyvismertetés.

(Weltgeschichte. IV. Theil. Das Kaiserthum in Konstantinopel und der Ursprung romanisch-germanischer Königreiche.)

„Az ellentétek világába tekintünk, melyben a múlt a jelenre hat s ebben ismét láthatók a jövő csirái.“ E néhány szóval jellemzi maga Ranke az új nagy műve negyedik kötetében tárgyalt kort a negyedik századtól a hetedikig; a középkor kibontakozását az ó-korból a kereszténység és a germán szellem együfttes hatása alatt, a román-germán királyságok eredetének korát.

Kétségkívül a legnehezebb történetirői feladatok egyike a népvándorlás mozgalmas korszakának festése, az ellentétek ezen világának ábrázolása, „hol — Ranke szavaival élve — az eseményeknek nem nyugodt, egyenletes folyása van előttünk, hanem a figyelemnek különböző pontokra kell irányulni.“ A modern német történetírás nagy mestere e feladatot biztos kézzel oldotta meg s történetirői művészete tán egyik munkájában sem nyilvánul erőteljesebben. Többen megirták e korszak történelmét — köztük oly kiváló író, mint Gibbon — de talán az egy Laurent-t¹⁾ kivéve egynek sem sikerült a korszak politikai és szellemi életében uralkodó eszméket, a kor fölött uralkodó világtörténelmi erőket oly tisztán feltüntetni, s összefüggéseket oly világosan kimutatni, mint Rankenek.

Természetesen nem lehet feladatom ez alkalommal, hogy Ranket általában, mint történetirót méltányoljam, annyival inkább nem, mert egy kiváló írónk a modern német történetírás e legkiválóbb alakját a magyar közönségnek ép oly szép, mint alapos ismertetésben mutatta be²⁾. E helyett áttérek egyenesen a

¹⁾ Études sur l'histoire de l'humanité. T. IV. Le christianisme. T. V. Les barbares et le catholicisme.

²⁾ Csengeri Antal Történetírók és a történetírás. Összegyűjtött Munkái. III. k. 167. l.

historikus körökben rendkívül érdeklődéssel fogadott „Világtörténelem“ IV. kötete tartalmának ismertetésére, úgy a mint azt tömör átnézetben maga a szerző a kötet végszavában adja.

I.

A negyedik században a római császárság, mely még ekkor is azon hitben ringatta magát, hogy felöleli az egész világot, közigazgatási és politikai tekintélyét csaknem teljesen megőrizte. De míg benn vallási, addig kinn nemzetiségi bonyodalmakba került s ezeknek kimenetele határozott a birodalom jövője fölött. Még ekkor a kereszténység és pogányság küzdelme nem volt teljesen befejezve s már is kitört a keresztény vallás kebelében a felekezetek viszálya. E század a keresztény teológia genialis termékenységének kora, a mit az egyház legmélyebb szellemei a szentírás alapján kigondoltak, azt a zsinatok végzései szentesítik. E theologiai vizsgálódások és viták elől a császárság sem zárkozhatott el, és a római császárság mindenható tekintélyével szemben az egyházban uralomra vergődött orthodox tan oly hatalommá emelkedett fel, mely előtt a császárok, akár hajlandók voltak rá, akár nem, meghajolni kényszerültek. A papság és császárság szövetezése adott létet a görög-római katholicismusnak, mely ellökte magától az arianismus eltéréseit. Még tartott e vallási szakadás, midőn benyomultak a germánok, kik az arianismust még akkor fogadták el, mikor azt a császárok is védelmezték. De azóta a helyzet megváltozott; a császárság csatlakozott az orthodoxyához. Az arian vallásu germánok benyomulása tehát nemcsak nemzeti, de egyszersmind vallási ellentétet is jelzett.

E nagy eseményt a germánok invazióját a római birodalomba — mondja Ranke — nem szükség távoli nagy népmozgalmakból vezetni le. Az invazió általában a german történelem tovább fejlődése volt. E fejlődésnek első korszaka magában foglalja a rómaiak invazióit Germaniába és ezeknek meghiusulását; a második pedig a századokon át tartott villongást a római limeseknél. E második korszakból válnak ki a régi góth törzstönököknek a monda homályától körülvelt alakjai: Hermanerich a hódító, Athanerich a békés fejedelem. A harmadik korszakot képezik a germánok invaziói a római birodalomba. Belviszályok és erőteljes versenytársaktól szenvedett csapások kényszerítették a góthokat, hogy a római határokat átlépjék. Kezdetben, mint a rómaiak szövetségi léptek fel, mit nagyban elősegített azon körülmény, hogy arian vallásu császár Valens ült a trónon. De a vallási viszály helyett kitört a nemzetiségi viszály, melynek Valens áldozatul esett. Utóda Theodosius, mivel a góthokat ki nem űzhette, ki-

egyezett velök s felvette őket szolgálatába. De az ellentét a góthok és a császárság között fennmaradott. Theodosius a katolikus felekezet híve volt s az orthodox tant a birodalomban uralomra juttatta. Ellenben a góthok között épen ekkor élt Ulfilas, ki a szentírás lefordítása által népe arián vallásának nemzeti alapot adott. Ez összeköttetés két ellenkező vallásfelekezet és nemzetiség között készíti elő a későbbi események bonyodalmaait.

A római birodalomba telepedett góthok között — kik a fegyver használata közben túlnyomó hatalmuknak hamar tudatára jöttek — két ellentétes és mégis hasonló irány tűnik fel. Azok, kik rendszer szolgálatban állottak azt vélték, hogy Konstantinápolyt a birodalom új fővárosát hatalmukba ejthetik, nem azért, hogy elpusztítsák, hanem hogy a császárság oldala mellett uralkodó állást foglaljanak el. E kísérletnél bukott el egy góth vezér Gainas. Mások a nyugoti birodalomban kerestek új hazát; Alarich, ki mindenekelőtt egy független katonai méltóság elnyerésére törekedett, meg nem szűnő alkudozások között a régi Rómáig hatolt és ezt csakugyan el is foglalta. De Rómát ekkor épen inséges helyzete mentette meg; sem a város környéke, sem általában Itália nem nyújtott a góthoknak oly szilárd posztit, melyben magokat fenntarthatni reménylették volna. Mint Gainas az új, úgy Alarich a régi Róma előtt meghátrálni kényszerült. Ha Alarich utóda Ataulf — a mint állítják — csakugyan azt tervezte, hogy a rómaiakat és góthokat egy kormánypálcza alatt egyesíti, annyival inkább méltó az elismerésre, hogy midőn ez kivitethetlenné bizonyult be, oly eszmét karolt fel, mely valóban keresztül vitetett. Ataulf nem volt hajlandó, mint előde minden perczben kardot rántani. Messze kiható tervei voltak, de szerződéssel vagy alkudozásokkal a szövetséget a császársággal mindig fenntartotta. Midőn a császárság tekintélyét Galiában megmenti az uralkodó házhoz házasság útján igyekszik közeledni. Erre támaszkodva kísérletet tesz, hogy Dél-Galliában egy külön területet maga és góthjai számára megszerezzen. Csakugyan azon kerületekben, melyeket ő először elfoglalni törekedett, emelkedett fel később a nyugoti góth birodalom.

Ugyanakkor más germán törzsek is nyomultak a nyugoti tartományokba hasonló szándékkal. Némelyek közülök keleti Galliában, mások a Pyreneken túl telepedtek le a bennszülöttek beleegyezésével, kik az általános viharban előnyösebbnek vélték az ellenséggel egyezségre lépni, mintsem hogy a római uralom alatt kitéve legyenek e germán népek fosztogatásainak. Az ezektől származó új nemzedék a harcziás vándorlási kedv és a nyugotrómai birodalom zavarainak hatása alatt még sokkal több önállósággal lépett fel. Egy germán raj átkelt Afrikába s elfoglalta

azon tartományt, hol Káthago virágzott. E vállalat élén oly egyén állott, ki a helyzetnek tökéletesen megfelelt, Genserich vandal király, soha sem nyugvó merész vállalkozási szellemmel, helyesen mérlegelve úgy a külviszonyokat Görögországhoz és Italiához, mint egy állandó kormány belső feltételeit, kegyetlen és barbar, de egyszersmind értelmes és határozott.

A rómaiak és germánok között ily formán kifejlődött kétséges viszonyok között lépett fel a nagy népfőnök, ki történelmi súlyt adott a hún hatalomnak, mely a két küzdő világelem mellett emelkedett fel és mindkettőt fenyegette. A germánok megosztottak Attila és a rómaiak vezére Aetius között. Egyik oldalon a keleti góthok, gepidák és herulok, másik oldalon a nyugoti góthok és burgundok vezérei egyformán alárendelt helyzetben tűnnek fel. Nagyobb erőt fejtettek ki a római részen állók és ezek jutottak most tulnyomó hatalomra. Attila elbukott. Halálával a vele szövetségben állott népek is visszanyerték önállóságukat s ép oly fenyegető állást foglaltak el a római birodalommal szemben kelet felől, mint a többiek nyugot felől. Ez utóbbiak közül kétségkívül legkiválóbb Theodorich nyugoti góth király, ki egy komoly veszély pillanatában nemzetét a rómaiakkal egyesítette s ezáltal magának Galliában szilárd helyzetet biztosított. Ekkor halt ki Rómában Theodosius családja. Ezen esemény és következményei a germánok állását a birodalomhoz lényegesen megváltoztatták. A germánok első letelepedései a birodalomba az uralkodó elnézésével, sőt beleegyezésével történtek; a császárság legfelső tekintélye mindig fenntartatott. Még a vandalok is, bár erőszakosan nyomultak be, összekötetésbe igyekeztek lépni a ravennai udvarral.

De Theodosius családjának kihalása után a germánok nem voltak hajlandók az ismét Konstantinápolyban központosuló tekintély előtt meghajolni; és ha nem is kimondott, de tényleg független állást foglaltak el.

Itáliában germán csapatvezérek léptek fel, kik egyszersmind római patriciusok voltak s kik természetesen arra törekedtek, hogy minden Konstantinápolyból jövő befolyást visszautasítsanak. Az első, Ricimer egymásután tette le a császárokat, kik kinevezetéseket a konstantinápolyi udvarnak, vagy a római senatusnak köszönhatték. A másodiknak Odoakernek sikerült a senatussal egyesülve Konstantinápolylyal szemben oly erős állást foglalnia el, hogy itt Italia közvetlen uralmának reményéről lemondottak. Odoakernél jelenik meg először a küzdő világhatalmak között a független Itália eszméje. Mint patricius Italia szabályos kormányzásának politikai gondolatát erélyesen fenntartotta. De állásának még volt a gyöngéje oldala. Azáltal, hogy viszályba keveredett a

szomszéd germán fejedelmekkel, kik ősrégi származásu királyok voltak és a római birodalom igényeit érvényesítette oly hatalmat ingerelt maga ellen, melynek ereje az ővét felülmulta. Theodorich a keleti góthok királya, hogy vérrokonait a rugiai királyokat megboszulja, felkelt Odaaker ellen. Theodorich a kelet-római birodalom belső viszályaiban és külviszonyaiban elfoglalt állása által oly tekintélyre emelkedett, hogy a konstantinápolyi császár az Italia ellen irányult góth expedíciót, ha talán akarta volna, sem lett volna képes megakadályozni. E hadjárat indokai Theodorich ellenségeskedése Odaaker iránt és összeköttetése a byzanci udvarral, Odaaker megöletéséig Theodorich minden ízben germán maradt. A vetélytársán kivitt győzelem után arra törekedett, hogy fenntartsa a római birodalom alapját képező intézményeket, de összekötve a harezias góth nemzet és a maga családjának uralmával. A következetesség, melylyel e cél felé törekedett, nevét halhatatlanná tette; mint a latin mivelttség ápolója tűnik fel Itáliában s ugyanakkor, mint az összes germán népek főnöke; bár cím nélkül de tényleg nyugot-római császár. Őssze tudta egyeztetni az erőszakkal létesült katonai hatalom fennállását az ország szükségleteivel. A legkiválóbb nehézség mibe ütközött a germanoknak és a bennszülött itáliai lakosságnak valláskülönbsége volt. De mivel eleget tett azon vallási eltérésnek, mely már ekkor a latinok és a görögök között fennállott egész negyedszázados uralkodása alatt megőrizte a hatalom teljes birtokát.

A góthok és a keleti germán népek mellett ugyanekkor a nyugoti germán népek is sokszoros változó összeköttetésbe léptek a római birodalommal. A frankok és a szászok első támadásait a birodalom ellen Constantius verte vissza. Nemsokára ezután a frank törzsből egyes főnökök válnak ki, kik magoknak a római szolgálatban nevet és befolyást szereztek. De a kiválóan harezias nemzetet ily alárendelt viszony hosszasan nem elégithette ki. Különben is a körülmények nagyobb vállalatokra ösztönözték. A római birodalom nem volt már nyugaton szilárdul képviselve, Italia önálló lett. E két körülmény nyitott utat a frankoknak Galliába s Chlodwigban megtalálták a fejedelmet, ki a helyzetet tökéletesen átértette. Chlodwig a frank birodalmat kettős nemzeti alapon emelte fel; azáltal, hogy a kereszténységet az arián eltérésekkel ellentétben vette fel, azaz azáltal, hogy a katolikus hitet fogadta el, megnyerte a bennszülött román lakosságot s ennek lelki vezéreit és a mellett, mivel tisztán germán népek lett is uralkodott, a germán szellemmel meg nem szűnő összeköttetésben maradt. Az orthodox kereszténység az egymással küzdő elemeket a román és germán elemet kormánypálczája alatt egyesítette. Csakis Theodorich túlnyomó hatalma gátolta Chlod-

wigot abban, hogy hódításait tovább terjeszsze, úgy hogy az ő ellentétes állása daczára is a germán népek egysége a keleti góth király hegemoniája alatt bizonyos fokig megvalósult. Nem lehet előzetesen állítani, hogy ez állapot tarthatatlan lett volna, feltéve, hogy Theodoricht méltó utódok követik. A történelem folyását nemcsak az általános tendenciák határozzák meg, szükség van nagy emberekre, kik ezeket érvényre emeljék. Két esemény vágott össze: Theodorich elhalt oly örökös nélkül, ki politikai rendszerét képes lett volna folytatni; családjában és népében viszályok törtek ki, mik azt lehetetlenné tették. Ellenben Konstantinápolyban oly ember ült a trónra, ki el tudta fojtani a belső oppositiot, mely elődei kormányát meggyöngyítette s képes volt egyesíteni a birodalom még mindig tekintélyes erőit, úgy hogy a megújult császársággal az új germán államok közül egyik sem mérkőzhetett meg.

E császár Justinian volt. Justinian ezéül tűzte ki: megsemmisíteni a germánok függetlenségét a régi birodalom határai között. A császár e politikáját misem segítette jobban elő, mint azon körülmény, hogy a germán királyi családok tagjai erős vonzalommal viseltettek Konstantinápoly iránt s ezáltal népeik tisztán germán szellemével összeütközésbe jutottak. Még akkor is, ha ez összeütközésekben a hatalom más főnökökre szállott át e vonzalom idővel ez utóbbiakat is megragadta. A vandal Gelimer vitéz ellentállás után végezetre személyesen meghódol a császárnak. Az erélyes góth Vitiges, ki Itália birtokbavételét hosszú időn át akadályozta, szüntén meghajol ugyanazon sors előtt. De voltak a császárságnak határozott ellenfelei is. Afrikában Tzazo, Itáliában Ildebáld s mindenekelőtt Totila. Megjelennek ezenkívül most a frank királyok is, kik a velök született tetterővel ravaszságot és belátást egyesítettek. A nagy keleti góth király halála után a frank királyok egy pillanatig sem késtek Theodorich germán szövetségeseit leverni. Szívesen nézték a góth hatalom bukását Siciiliában és Alsó-Olaszországban, de minden áron megakadályozni igyekeztek, hogy Felső-Itália ismét a keletrómaiak kezébe kerüljön. A frankok képezték Totilának, ki szárazon és tengeren sokoldalú tevékenységet fejtett ki, legerősebb hátvédét. Egy pillanatig Justinian alatt a keletrómai hatalom Itáliában ingadozott és hanyatlani kezdett. De egy új nagy erőfeszítés, melynél germánok is működtek közre a keletrómaiak javára döntött. Totila és Tejas a góth nemzet előharczosai nem voltak képesek ellentállani az eunuch Narses fegyelmének és stratégiájának. A görög haditudomány előtt elbuktak azon frank főnökök is, kik Italia elfoglalását megkísérették.

Justinian ezután a pyrenei félsziget partvidékeit is birtokba vette. Az ő zászlói lobogtak Bordeaux-ban, uralkodott Cantabriában s összeköttetésbe lépni igyekezett az angol-szászokkal. Ki tudná megmondani, hová vezetett volna egy egységes értelemmel és erélylyel vezetett hatalom küzdelme az egymással folytonos viszályban álló germánok ellen? De az is világos volt, hogy Konstantinápolyból a római világhatalmat még egyszer felújítani lehetetlen. Erre a byzanci udvar teljességgel nem volt képes már csak azért is, mert mindig pénzzel fogadott idegen csapatokat küldött a harctérre. Már látszott, hogy a görög birodalom a győzelmeket sem képes elviselni. A birodalom hadierejét nemcsak a germánok vették igénybe, a hatalom fenntartására Ázsiában szintén nagy erőfeszítéseket kellett tenni. Justinian halálával egész rendszere elbukott. Mindjárt az első trónváltás eltérést idézett elő rendszerétől. Beszűntették a segélypénzek fizetését, melylyel eddig a harcziás független néptörzsek Byzanc szolgálatába vonattak. A bizalmi emberek, kik eddig a kormányt vezették, elvesztették tekintélyüket. A római világ ezen általános hanyatlása közben az eddig függésben tartott népek is képesek lettek önállóan mozogni. A Justinian által Noricumba telepített longobardok betörték Italiába. Legkiválóbb támogatóik az avarok voltak, kiket Justinian szintén a keletrómai birodalom érdekeihez kötött volt. A longobardok a germán principiumnak új képviselőt adtak s mindenekelőtt nekik lehet tulajdonítani, hogy a keletrómai birodalom Itáliában kivivott állását meg nem tarthatta.

Justinian utódai még mindig nem adták fel a birodalom régi igényeit. Mauritius tekintélyének tudatától áthatott intéseket intézett Austrasiai Childeberthez, de teljesen eredménytelenül. A frankok bár korán megkezdették az ellenségeskedést a longobardok ellen, elnézték, hogy a longobard birodalom Itáliában megszilárduljon és hogy a görögök Italia keleti partvidékeire szoríttassanak.

A Merovingeken és összeköttetésükön az egyházzal, mely a keletrómaiak befolyását Galliára lehetetlenné tette nyugodott a germán principiumnak most ismét előtérbe lépő hatalma.

A hatodik század második felében a germán elem egyszerre új erővel emelkedett fel a pyrenei és apenin félszigeten.

A nyugoti gothok felingerülve a keletrómaiak benyomulása miatt a sajátjoknak tekintett tartományba Spanyolországba minden erejüket összeszedték e támadás visszautasítására. Ekkor dönt el a félszigeten az arianismus és catholicismus régi küzdelme. Leovigild a keletrómaiak támadásának visszaverésével az arianismus uralmát ismét biztosítani hitte. De az arianismus megtartása a katholikus frankokkal szükségképpen szakításra vezetett volna.

Reccared előnyösebbnek tartotta a Merovingek példáját követve a katolikus hitre térni át, mert csak ez tette lehetségessé, hogy a góthok a bennszülöttekkel békés viszonyba lépjenek. Az erőszakos, csak fegyverforgatáshoz szokott fejedelmek kénytelen voltak tekintetbe venni alattvalóik vallási követeléseit. A keletrómai igények által felkeltett ellenhatás ösztönözte egyfelől a germánokat, másfelől a bennszülötteket, hogy egymásközt kiegyezzenek.

Mauricius bukása nem vetett ugyan véget Konstantinápoly igényeinek, de többé már nem lehetett komolyan megkísérteni ezeknek érvényre emelését. A latin világ közös érdeke volt ellentétes állást foglalni el a görögökkel szemben; ez utóbbiak ugyanazon időben üzentek el a liguriai partokról a longobardok, a spanyol partokról a nyugoti góthok által. A nyugoti góthok példája visszahatott a longobardokra. Ezek is elfogadták az olaszok katolikus vallását. A katholicismus elfogadása és a külön nemzeti törvényhozás a két most már germánromán birodalomban összefügg. A longobard Rothari és a nyugoti góth Kindaswinth kortársak.

Nem foroghat fenn kétség a fölött, hogy az egyháznak kiváló része volt a két nemzetiség összeolvasztásában ugy Galliában, mint Spanyolországban és Italiában. Nevezetes körülmény, hogy ez különböző megegyezések útján jött létre, melyek mind a királyok főuraságát, mind a három birodalom elkülönítését biztosították. Spanyolországban és Galliában a zsinatok lépnek előtérbe, melyek az idő folyamában kiképződött legfelső hatalom erőszakos gyakorlatát ismét korlátok közé szorították. A hetedik század első fele és közepe annak köszönhetik különös állásukat az események szövevényében, hogy bár folytonos belső küzdelmek között ezen, az emberiség történelmére megbecsülhetetlen eredményekre vezettek.

A nyugoti kontinensen ezáltal megalapított rendszer már elég erős volt arra, hogy visszahasson Britanniára. A helyzet itt annyiban különbözött, hogy itt nem volt római lakosság és az ókelták, bár keresztények voltak, ellentétben állottak a germanokkal. Döntő itt is a germánok egyesülése a katolikus gall-római felekezettel. A római birodalom bukása ugy látszott, hogy elkülönítette e szigetet a történelmileg kifejlett általános culturától. De a vallás létrehozta a legszorosabb összeköttetést a tartományi függetlenség fenntartásával.

Ily formán a vallás és nemzetiség összeütközéseiben új birodalmak alakultak, Italia és Spanyolország ezáltal alakultak át, Gallia frank Brittanian pedig angol-szász állammá változtak át.

III.

Mint e rövid átnézetből látható Ranke e munkájából sem hiányoznak az új szempontok, az eltérések a régi megszokott út-

ról. A germán népek megjelenésénél a római birodalomban Ranke határozottan új álláspontot foglal el. Elismeri ugyan, hogy a góthok átkelése a Dunán Valens alatt és megtelepedésük a római birodalomban világtörténelmi esemény, de nem ismeri el azon bevett történelmi felfogás jogosultságát, mely a góthok eme fellépésében kezdetét látja a középkor első századaiban lefolyt nagy átalakulásnak, mit a történelemben általánosan népvándorlásnak szoktak nevezni. „Kifogásolom e kifejezést — mondja Ranke a népvándorlásra vonatkozólag — mert nagyon is bizonytalanok azon combinatiók Kelet-Ázsia történelmével, melyek ennek okadatolására felhozhatnak; a mit pedig a germán népek vándorlásáról elbeszélnek, az legnagyobb részben a germán őskor nem történelmi felfogásából származik.“ Ranke, mint már az átnézetben is említve volt, a germánok benyomulását a római birodalomba egy szerűen a germán történelem tovább fejlődésének tekinti; szerinte az invasio nem egyéb, mint természetes folytatása a rómaiak és germánok között a limeseknél századokon keresztül vívott küzdelemnek. E küzdelmek oly annyira lényegét alkotják ugy a római császárság, mint a germán népek történelmének, hogy ezek mellett a távoli viszonyokból eredő indokokat bátran alárendelt természetűeknek lehet tekinteni.

Mély történelmi felfogással jelöli ki Ranke Mauricius kelet-római császár bukásában azon eseményt, mely a római császárság mindedig fenntartott politikai rendszerének bukását megpecsételi, és azon időpontot, midőn a római császárság megszűnik kifelé hatni, midőn „Byzanc önmagába vonul vissza.“ Bizonyos tekintetben itt veszi kezdetét a középkor. „Ez esemény — mondja Ranke Mauricius bukására ¹⁾ — az általános történelemnek fontos momentumát képezi. A római birodalom Mauriciusban még egyszer méltó és erőteljes képviselőre talált, ki a birodalom minden igényeit rendületlenül fentartotta. Most e császárt a hadsereg és a főváros felkelése elbuktatta. Bátran lehet állítani, hogy nem volt több méltó utóda. Rögtön minden külviszonyban átható változás állott be. A perzsákkal Mauricius kiegyezést hozott létre. Halálával a perzsák szövetségesük gyilkosai ellen felkeltek. Kibört azon háború, mely huszonnégy éven át pusztította mindkét birodalmat. E háborúhoz kapcsolódik keleten a viszonyok teljes átalakulása; a világtörténelemben új korszak nyílik meg. Nem kevésbé nevezetesek a nyugaton előidézett visszahatások. Egyike a legfontosabbaknak az avarokkal 604-ben kötött béke, mely tulajdonképpen a balkán félsziget feladását jelezte. Egy másik kiegyezésben, melyet Phokas a longobárdokkal kötött Itália legnagyobb

¹⁾ Mauricius egy Phokas által szított katonai forradalomban egész családjával együtt legyilkoltatott 602 nov. 27-én.

részének függetlensége kimondatott. Csakis e trónváltozással kezdődik a longobardok függetlensége. A harmadik kiegyezés végre emancipálta a szentszéket a konstantinápolyi udvar hatalma alól.

Mint Rankének többi munkáiban úgy ebben is szerepet játszik az egyéni momentum. „A történelem folyását nemcsak az általános tendenciák szabják meg, szükség van nagy egyénekre, kik azokat érvényre emeljék,“ ez Ranke történetírásának egyik alapelve s az egyéni momentum érvényesítése által sikerült is neki e századoknak a források szegénysége miatt egyhangu és unalmas történelmébe élénkséget és érdeket önteni. Mily megkapó, hatalmas vonásokkal festi Alarich, Odoaker, Theodorich, Chlodwig és Justinian kimagasló alakjait! De más oldalról, ha nem esalódom, épen az egyéni momentum túlságos kiemelése s más tényezők háttérbe szorítása vagy teljes mellőzése Ranke előadását néhány helyen egyoldaluvá, sőt tévessé teszi. Helyesen jegyzi meg Ranke ez új művének egy német bírálója ¹⁾, hogy nagyon is igaz Ranke észrevétele, hogy a germánok benyomulásánál a személyes indulatok nagy szerepet játszanak, de azon előadási módon, mely szerint Ranke a germánok sikereinek megfejtésére a birodalom különböző politikai hatalmainak viszályait előtérbe tölja, bizonyos egyoldaluság vonul át. Még egy más példát is hozhatok fel. Belizár és Narses itáliai hadjáratairól beszélve Ranke ezt mondja: „a frank királyok szívesen elnézték a góth hatalom bukását Siciliában, de minden áron megakadályozni igyekeztek, hogy Felső-Itália ismét a kelet-rómaiak kezébe kerüljön.“ Ha valaki Gergely toursi püspök krónikájából s más egykoru forrásokból olvassa a szó teljes értelmében barbar frank királyok életét s tanulmányozza jellemöket, alig képes rólok ily nem közönséges politikai belátásról tanuskodó számítást feltételézni. Teljességgel nem látszik valószínűnek, hogy a barbar frank főnökök ilyen újkori államférfihez illő politikai combinatiókkal törődtek volna s úgy vélem, hogy legalább is fölösleges volt a frankoknak Itáliába intézett rabló hadjárataiból politikai hadjáratokat csinálni. Különben a hirhedt Genserich vagy a nem kevésbbé barbar és kegyetlen Chlodwig idealis ábrázolása Rankenál azon gondolatot kelti fel a nem német olvasóban, mintha a germán faj dicsőítésének Németországban már az unalmasságig vitt divatja megragadta volna magát Ranket is, kinek pedig történetírói részrehajlatlanságát eddigi művei után a franczia kritika is méltán kiemelte ¹⁾.

Tagadhatlanul legszebbek és legtanulságosabbak Ranke új művében azon részletek, melyekben az egyház és állam viszonyát,

¹⁾ Pöhlmann a *Historische Zeitschrift* 1884. évi folyamában (52. Bd.)

¹⁾ Saint-René Taillandier. *Historiens modernes de l'Allemagne. Revue des deux mondes.* 1854. évf.

a kereszténység és pogányság végleges küzdelmét, a keresztény vallás tanainak vegyülését az ókor bölcsészeti tanaival, a katholicismus és arianismus küzdelmét, a latin theologia kifejlődését, — „mely philosophia és egyházkormányzat egyszerre“ — a kizárólagos tekintélyt követelő orthodoxia megalakulását, és a római szentszék lelki felsőségének megalapítását tárgyalja. Igen szépen mutatja ki, hogy az egyház-vallási momentumon nyugszik az újkor összefüggése az ó- és legrégebbi koral. „A mint a vallás átszármazott — mondja erre vonatkozólag a végszóban -- nemesak magában véve, hanem azon alakban, melyet az egyháztól kapott, a régi cultura minden elemét magában foglalta és a nélkül nem is ültethetett volna tovább. A kereszténységgel a tudományos és irodalmi institutiók is, a mennyiben ezzel összefüggésben állottak, átszállottak az újonnan alakult birodalmakra és nemzetiségekre. Az egyház nem zárta ki sem a bölcsészetet, sem a történelmet. Magok az egyházi szerzők a legrégebbi hagyományokat vették fel kiindulási pontul. Az itt alapul felvett általános történelmi momentumnak lehet tulajdonítani, hogy a legrégebbi világot az új nemzetek multjának tekintették s ezeknél a nemzeti mythoszok és mondák háttérbe szorultak.“

Mint a harmadik kötetet úgy ezt is analekták czim alatt forrástanulmányok zárják be. Összesen öt szerzőt (Eusebius, Zozimus, Procopius, Jordanes, Tours-i Gergely) tesz Ranke e fejezetben tanulmány tárgyává és pedig nem csak azért, hogy az illető korszakra vonatkozó tudományos tanulmányokat előbbre vigye és e szerzők esetleges tévedéseivel foglalkozzék, hanem főképpen azért, hogy megismertesse és méltányolja az álláspontot, melyet e szerzők mindenike az általa leirt eseményekkel szemben elfoglal. „Mindenikben feltűnik előttünk — úgymond -- azon kor, vallás és nemzetiség kifejlődése, melyhez az illető szerző tartozik.“ Így látjuk miként nyomja el Eusebiusnál a keresztény felfogás a tisztán történelmi felfogást, míg Zozimusnál teljesen előtérbe lép a pogány római szellem reakciója a kereszténység és a betolakodott germánok ellen. Procopiusnál a régi történetírás világnézetével találkozunk úgy a mint az Polybius óta kiképződött, bár e szerző nem ellensége sem a kereszténységnek sem a germánoknak; míg Jordanes már — és pedig ő először — a germán szellemet juttatja kifejezésre. Mint e két utóbbi úgy Tours-i Gergely is a hatodik század második felébe tartozik. Nála már a szentek legendái és a dogmatikus meggyőződés uralkodnak, de élenken feltűnnek a germán traditiók is. „Tours-i Gergely az ó-szövetség historiai könyveit utánozta még pedig gyakran szó szerint; mire az általa feldolgozott anyag theologiai legendaszerű volta is alkalmat nyújtott. E hang munkájának bizonyos egységet

és ezáltal vonzó erőt kölcsönöz. A latinok között Tours-i Gergely az első, ki e hangon szól s ezért példánykép lett a későbbi időkre. Ha a régi világnézet átmenetelének korát a keresztény világnézetbe általánosságban megakarnók határozni, úgy azt a hatodik század második felére kellene tennünk, és a ki erre leginkább közreműködött az Tours-i Gergely volt.“

Már e forrástanulmányok mutatják a roppant különbséget Ranke Világtörténelme és a Németországban nagy népszerűségnek örvendő, nálunk is eléggé elterjedt Weber, Becker, Schlosser-féle világtörténelmi compendiumok között. Mint egy német író — ha nem csalódom, épen Weber — képletesen ugyan de találóan megjegyezte Ranke e munkája által a világtörténelmet nemesi rangra emelte.

Dr. Mika Sándor.

SZAKOSZTÁLYI ÉRTESEITŐ.

Folyó évi első szakosztályi ülésünk febr. 14-dikén tartatott meg, dr. Hóman Ottó elnöklete alatt. Ezen alkalommal dr. Ferenczi Zoltán tagtárs „Adalékok Jósika Miklós irói működéséhez“ című értekezését, dr. Széchy Károly tagtárs pedig Vajda Péter Erkölesi beszédeiről és pöréről irt tanulmányát olvasta fel.

Második szakülésünk márczius 21-én volt dr. Felméri Lajos alelnök vezetése alatt. Először dr. Mika Sándor tagtárs ösmertette Ranke legújabb művét (Weltgeschichte IV. Theil). Azután dr. Brassai Sámuel tagtárs tartott felolvasást „Nyelvészeti logika eleven példákban“ czim alatt.

Az utóbb említett három dolgozatot, valamint a Nagy Péter, az Erdélyi Muzeum-Egylet elhunyt alelnöke felett 1885. april 9-diki muz.-egyleti közgyűlésen tartott emlékbeszédet dr. Finály Henrik. től, tagtársaink a jelen füzetben veszik.

A f. évi febr. 14-ikén tartott kebli zárt ülés egyetlen tárgya tagválasztás volt. Megválasztattak helybeli tagokká: dr. Imre Sándor és dr. Ternér Adolf egyetemi tanárok.

A TITKÁR.
